

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра соціальної педагогіки та корекційної освіти

«До захисту допускаю»
Завідувач кафедри соціальної педагогіки
та корекційної освіти
кандидат педагогічних наук, доцент
_____ Алла РЕВТЬ
«_____» _____ 2026 р.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ
З НЕПОВНОЮ СІМ'ЄЮ

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Бакалаврська робота
на здобуття кваліфікації – «Бакалавр з соціальної роботи за спеціалізацією
соціальна педагогіка»

Автор роботи: студентка групи СРз -2226 Б
Юлія КОВТИК _____
підпис

Науковий керівник: к. псих. н., доц.
Мар'яна ГРИНЦІВ _____
підпис

Дрогобич, 2026

АНОТАЦІЯ

У бакалаврській роботі здійснено теоретичний аналіз проблеми неповної сім'ї як об'єкта соціально-педагогічної роботи. Розкрито сутність поняття «неповна сім'я», охарактеризовано її соціально-педагогічні особливості, визначено основні соціальні та психологічні чинники виникнення неповних сімей у сучасному суспільстві. Проаналізовано актуальні проблеми функціонування неповних сімей, зокрема труднощі виховання дітей, матеріальні проблеми, емоційні труднощі та особливості соціалізації підлітків. У роботі висвітлено практичні аспекти соціально-педагогічної роботи з неповними сім'ями. Окрему увагу приділено виховним можливостям неповної сім'ї, особливостям соціально-педагогічної роботи з дітьми та підлітками, які виховуються в таких сім'ях. Охарактеризовано основні форми, методи та технології роботи соціального педагога, спрямовані на підтримку дитини, стабілізацію її емоційного стану, розвиток соціальної компетентності та покращення сімейної взаємодії. У процесі дослідження проведено емпіричне вивчення потреб дитини та неповної сім'ї, здійснено аналіз результатів дослідження та визначено основні напрями вдосконалення соціально-педагогічної підтримки неповних сімей у сучасних умовах.

Ключові слова: неповна сім'я, соціально-педагогічна робота, соціальний педагог, соціально-педагогічний супровід, сімейне виховання, діти з неповних сімей, соціальна підтримка.

ABSTRACT

The bachelor's thesis provides a theoretical analysis of the problem of the single-parent family as an object of socio-pedagogical work. The essence of the concept of "single-parent family" is revealed, its socio-pedagogical features are characterized, the main social and psychological factors of the emergence of single-parent families in modern society are determined. The current problems of the functioning of single-parent families are analyzed, in particular, the difficulties of raising children, material problems, emotional difficulties and the peculiarities of the socialization of adolescents. The work highlights the practical aspects of socio-pedagogical work with single-parent families. Special attention is paid to the educational opportunities of a single-parent family, the peculiarities of socio-pedagogical work with children and adolescents raised in such families. The main forms, methods and technologies of the work of a social educator are characterized, aimed at supporting the child, stabilizing his emotional state, developing social competence and improving family interaction. In the process of the research, an empirical study of the needs of the child and the single-parent family was conducted, the results of the research were analyzed, and the main directions for improving the socio-pedagogical support of single-parent families in modern conditions were identified.

Keywords: street children, prevention, risk group, socio-pedagogical work, street environment, social support.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ	8
1.1. Теоретичний аналіз поняття «неповна сім'я» та її соціально-педагогічна характеристика	8
1.2. Соціальні та психологічні чинники виникнення неповних сімей у сучасному суспільстві	14
1.3. Актуальні проблеми функціонування неповних сімей.....	17
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ	26
2.1. Виховні можливості та соціалізаційний потенціал неповної сім'ї.....	26
2.2. Особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми, які виховуються в неповних сім'ях	30
2.3. Соціально-педагогічний супровід підлітків із різних типів неповних сімей.....	32
2.4. Дослідження потреб дитини та неповної сім'ї: організація, методика та аналіз результатів	49
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	66

ВСТУП

Сучасна українська сім'я функціонує в умовах значних соціально-економічних і моральних змін, що суттєво впливають на її стабільність та виконання основних функцій. Негативний вплив на розвиток сімейних відносин мають матеріальні труднощі населення, житлова нестабільність, безробіття, ослаблення традиційних сімейних цінностей, а також недостатній рівень соціального й правового захисту батьків і дітей. У зв'язку з цим у суспільстві дедалі частіше використовуються поняття «неблагополучна сім'я», «сім'я групи ризику», «асоціальна сім'я». Саме тому питання надання соціально-педагогічної підтримки сім'ям набуває особливої актуальності та потребує посиленої уваги з боку держави й фахівців соціальної сфери.

Сім'я є найважливішим середовищем формування особистості дитини та одним із провідних соціальних інститутів виховання. Це пояснюється тим, що саме в сімейному колі дитина проводить значну частину свого життя, засвоює моральні норми, соціальні цінності, моделі поведінки та навички спілкування. Жоден інший виховний інститут не має такого тривалого та глибокого впливу на розвиток дитини, як сім'я. Саме в родині закладаються основи характеру, світогляду, емоційної сфери та майбутньої поведінки особистості.

Останніми роками в Україні спостерігається зростання кількості дітей, які виховуються в неповних сім'ях. Така тенденція пов'язана зі збільшенням рівня розлучень, трудовою міграцією, смертністю одного з батьків та іншими соціальними чинниками. Умови життя й виховання дитини в неповній сім'ї мають певні особливості та суттєво відрізняються від умов повної сім'ї. Це може позначатися на психологічному стані дитини, її самооцінці, емоційному розвитку, взаєминах із ровесниками та дорослими, а також на процесі соціалізації загалом.

Проблема неповних сімей сьогодні є однією з найгостріших соціально-педагогічних проблем українського суспільства. За статистичними даними, значна частина домогосподарств із дітьми в Україні належить саме до категорії неповних сімей. Це свідчить про необхідність удосконалення системи

соціальної підтримки таких родин та розроблення ефективних методів соціально-педагогічної роботи з ними.

Проблема функціонування неповної сім'ї, особливостей виховання дітей у таких сім'ях та організації соціально-педагогічної роботи з ними є предметом дослідження багатьох сучасних науковців. Значний внесок у вивчення цієї проблематики зробили Г. М. Бевз, О. В. Безпалько, А. Й. Капська, Л. В. Повалій, Л. І. Міщик та інші дослідники. У їхніх працях висвітлено особливості соціально-педагогічної підтримки неповних сімей, взаємодії соціального педагога з різними типами сімей, а також основні напрями допомоги дітям і батькам у складних життєвих обставинах [2, 3, 13, 25, 29].

Водночас у сучасних наукових дослідженнях акцентується увага на практичному аспекті соціально-педагогічної роботи з неповними сім'ями, зокрема на використанні різних форм і методів підтримки, профілактики кризових явищ та подолання труднощів у сімейному вихованні. У цьому контексті важливими є підходи В. А. Поліщук, С. Я. Харченко та інших авторів, які розглядають технології соціально-педагогічної роботи як інструмент підвищення ефективності допомоги сім'ям, що перебувають у складних життєвих обставинах [33, 49].

У сучасних умовах суспільних змін в Україні проблема функціонування неповної сім'ї та її впливу на процес виховання й становлення особистості дитини набуває особливої значущості. Соціально-економічні труднощі, зміни сімейних цінностей і зростання кількості неповних родин актуалізують потребу в поглибленому вивченні особливостей їхнього розвитку та підтримки. Саме тому темою даного дослідження обрано: *«Особливості соціально-педагогічної роботи з неповною сім'єю»*.

Мета дослідження полягає у вивченні специфіки функціонування неповних сімей та визначенні особливостей соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на їх підтримку.

Об'єктом дослідження є соціально-педагогічна робота із сім'єю.

Предмет дослідження - зміст, форми та особливості діяльності соціального педагога з неповними сім'ями.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

- проаналізувати сутність поняття «неповна сім'я» та розглянути основні типи неповних сімей, представлені у сучасних наукових дослідженнях;
- дослідити ключові соціальні, психологічні та педагогічні проблеми неповних сімей;
- охарактеризувати основні напрями соціально-педагогічної підтримки неповних сімей і дітей, які в них виховуються;
- визначити специфіку форм, методів і технологій соціально-педагогічної роботи з неповними сім'ями.

У процесі дослідження були використані такі **методи**: *теоретичні методи*: аналіз та узагальнення наукової літератури з педагогіки, психології й соціальної педагогіки, систематизація теоретичних матеріалів, спостереження, анкетування та бесіда; *емпіричні методи* – порівняльний аналіз, узагальнення

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження, висновки та практичні рекомендації були апробовані на щорічній звітній науково-практичній конференції викладачів та здобувачів вищої освіти» (м. Дрогобич, 28 квітня 2026 р.).

Теоретична значущість роботи полягає у поглибленні та систематизації наукових відомостей щодо особливостей функціонування неповних сімей, проблем виховання дітей у таких родинах і специфіки соціально-педагогічної допомоги в умовах сімейної кризи.

Практичне значення дослідження полягає у доборі ефективних методів, форм і технологій соціально-педагогічної роботи з різними типами неповних сімей та дітьми, які виховуються в таких умовах.

Структура бакалаврської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Теоретичний аналіз поняття «неповна сім'я» та її соціально-педагогічна характеристика

Для повноцінного розуміння специфіки неповної сім'ї важливо спочатку звернутися до наукового трактування поняття «сім'я», яке у педагогічній літературі не має єдиного універсального визначення. Це пояснюється складністю сім'ї як соціального явища та багатогранністю її функціонування в сучасному суспільстві.

Сім'я виступає одним із ключових інститутів первинної соціалізації дитини, оскільки саме в її межах відбувається формування базових цінностей, норм поведінки та життєвих орієнтацій особистості. Вона є предметом вивчення багатьох наук, зокрема соціології, педагогіки, психології, економіки, демографії та інших наукових напрямів. Кожна з них розглядає сім'ю під власним кутом зору, акцентуючи увагу на певних аспектах її структури, функцій та розвитку.

У межах соціальної педагогіки сім'я розглядається як мала соціальна група, що формується на основі шлюбного союзу між чоловіком і жінкою, їхніми дітьми (біологічними або усиновленими), а також іншими родичами, які перебувають у системі родинних зв'язків із подружжям [25].

Функціонування сім'ї базується на спільному веденні господарства, єдиному економічному та побутовому просторі, а також на морально-психологічній взаємодії між її членами. Саме сім'я є головним середовищем розвитку дитини, підлітка та молодої людини, де відбувається засвоєння соціального досвіду, культурних норм і моделей поведінки, необхідних для життя в суспільстві.

Сім'я виконує низку важливих суспільних функцій, які в соціально-педагогічній науці трактуються як основні напрями її життєдіяльності, спрямовані на задоволення потреб суспільства, сімейної групи та кожного її

члена. До таких функцій належать репродуктивна, виховна, комунікативна, регулятивна та рекреативна.

Серед зазначених функцій провідне місце посідає виховна, оскільки саме вона забезпечує формування особистості дитини та її соціальний розвиток. У сучасних умовах ця функція набуває інтегрованого характеру, поєднуючи в собі вплив усіх інших аспектів сімейного життя. Вона охоплює моральне становлення, емоційний розвиток, соціалізацію та формування життєвих цінностей дитини, що робить сім'ю ключовим чинником її розвитку.

Сімейна соціалізація охоплює комплекс усіх умов, чинників і життєвих обставин, що впливають на становлення та розвиток особистості дитини. У зв'язку з цим соціальна педагогіка трактує виховну функцію сім'ї у широкому розумінні. Це означає, що до неї відносять не лише цілеспрямований педагогічний вплив батьків на дитину, а й усю систему внутрішньо-сімейних взаємин, які безпосередньо формують її особистісні якості [30].

Сучасні сім'ї відзначаються значною різноманітністю, що зумовлює специфіку механізмів сімейної соціалізації та особливості їхнього функціонування. У цьому контексті важливого значення набуває питання класифікації сімей. У соціально-педагогічній науці існують різні підходи до типологізації сімей за певними критеріями, однак у найбільш узагальненому вигляді їх прийнято поділяти на дві основні категорії: благополучні та неблагополучні.

Українські науковці по-різному інтерпретують поняття «благополуччя» та «неблагополуччя» сім'ї, при цьому різні підходи часто доповнюють один одного та розширюють зміст цього явища. Зокрема, Л. Г. Коваль зазначає, що рівень благополуччя сім'ї визначається високим ступенем моральності її членів, духовним розвитком, а також задоволенням емоційних і духовних потреб усіх учасників сімейної системи. У таких сім'ях взаємна повага, підтримка та порозуміння створюють позитивний психологічний клімат.

Благополучна сім'я забезпечує комфортне емоційне середовище, яке захищає як дорослих, так і дітей від стресів та перевантажень. У такій родині

дитина відчуває себе повноцінним членом сімейної спільноти: вона отримує любов і турботу, але водночас виховується без надмірної опіки, залучається до посильної праці та врахування її власних інтересів.

У сприятливих сімейних умовах дитина розвивається емоційно стабільною, доброзичливою, врівноваженою та оптимістично налаштованою. У неї формуються важливі соціальні якості, такі як гуманність, взаємодопомога, довіра до людей, почуття безпеки та внутрішньої впевненості. У таких умовах процес соціалізації відбувається ефективно: діти сприймають батьків як авторитет, прислухаються до їхніх порад і часто наслідують їхній позитивний життєвий приклад [1].

Професор А. Й. Капська, аналізуючи феномен благополучної сім'ї, наголошує, що така сім'я характеризується міцністю внутрішньо-сімейних зв'язків та високим рівнем узгодженості взаємодії між її членами. У подібних родинах переважають взаєморозуміння, взаємоповага, доброзичлива морально-психологічна атмосфера, спільність життєвих цінностей і поглядів на основні сфери духовного життя. Важливими ознаками також є взаємна підтримка, довіра, чуйність, готовність до співпраці у вирішенні побутових і виховних питань, а також усвідомлення спільної відповідальності за розвиток сім'ї та виховання дітей [13].

У свою чергу, О. В. Безпалько зазначає, що до категорії благополучних можуть належати сім'ї різних типів і структури. Зокрема, це можуть бути як молоді сімейні пари, так і більш зрілі подружжя. Благополучною може вважатися як бездітна сім'я, так і малодітна чи багатодітна. Таким чином, визначальним критерієм виступає не кількість дітей чи матеріальний стан, а якість внутрішніх взаємин у родині [3].

З позиції дослідниці, благополуччя сім'ї визначається не лише рівнем матеріального забезпечення, а передусім соціальним кліматом, що панує в ній. У таких сім'ях спостерігається взаємна повага між усіма членами, мінімальна кількість конфліктів або їх конструктивне вирішення, високий рівень психічного комфорту, узгодженість сімейних цінностей, адекватний розподіл

соціальних ролей, емоційна задоволеність сімейним життям та орієнтація на довготривалі й стабільні сімейні відносини.

Водночас, як підкреслює А. Й. Капська, з позиції соціальної роботи особливої уваги потребують ті сім'ї, які потребують соціально-психологічної та соціально-педагогічної підтримки з боку відповідних служб і фахівців. Насамперед це стосується так званих «неблагополучних сімей». До цієї категорії відносять родини, які повністю або частково втратили виховний потенціал унаслідок різних соціальних, психологічних або економічних чинників. У результаті цього в таких сім'ях формуються несприятливі умови для розвитку, виховання та соціалізації дитини як на об'єктивному, так і на суб'єктивному рівні [3].

Такі сім'ї характеризуються низкою негативних соціально-педагогічних ознак, що суттєво впливають на процес виховання та розвиток дитини. Зокрема, до них належать родини, у яких батьки зловживають алкоголем або наркотичними речовинами, ведуть асоціальний спосіб життя, а також порушують моральні та правові норми суспільства, вчиняючи різні правопорушення. Окрему групу становлять сім'ї з низьким рівнем моральної та культурної сформованості батьків, а також неповні сім'ї, у яких виховний потенціал часто є знижений.

До цієї категорії також відносять сім'ї зі стійкими конфліктами у внутрішньо-сімейних взаєминах, а також зовні благополучні родини, в яких через недостатній рівень педагогічної культури батьків допускаються серйозні помилки у вихованні дітей. У таких випадках спостерігається порушення основних педагогічних принципів та відсутність системності у виховному процесі.

О. В. Безпалько до неблагополучних сімей зараховує ті, що протягом тривалого часу не здатні протистояти впливу як внутрішніх, так і зовнішніх дестабілізуючих чинників. Сюди відносяться змішані, позашлюбні, неповні, конфліктні, кризові, невротичні, педагогічно неспроможні, дезорганізовані та інші типи сімей. Для таких родин характерне домінування егоцентричних

інтересів, коли особисті потреби членів сім'ї переважають над сімейними цінностями та відповідальністю. Соціальні зв'язки таких сімей зазвичай нестійкі, обмежені й не забезпечують необхідної підтримки для стабілізації сімейного життя.

Негативна моральна атмосфера в подібних сім'ях часто призводить до формування так званих «важких дітей». Статистичні дані свідчать, що значна частина дітей із таких родин (до 90%) демонструє різні форми девіантної поведінки. Для них характерні труднощі у взаєминах як усередині сім'ї, так і в соціальному середовищі, своєрідне розуміння авторитету, лідерства та колективної взаємодії. Тематика їхнього спілкування часто є обмеженою, а соціалізація відбувається стихійно та без належного педагогічного супроводу [34].

До категорії зовні благополучних сімей також можуть належати ті, де відсутня справжня емоційна близькість між батьками і дітьми, а спілкування має формальний характер. У таких родинах нерідко спостерігається відсутність узгодженості у виховних вимогах, недостатній контроль за навчанням і поведінкою дитини або, навпаки, надмірна жорсткість виховання. У деяких випадках мають місце прояви психологічного чи фізичного насильства щодо жінки або дитини.

Крім зазначеного, існує низка внутрішньо-сімейних факторів, які формують негативний емоційний клімат, що також суттєво ускладнює процес виховання та гармонійного розвитку особистості дитини.

Серед характерних ознак таких сімей можна виокремити низку негативних проявів внутрішньо-сімейного життя. Зокрема, йдеться про споживацьке ставлення до реальності, невідповідність морально-естетичних орієнтирів загальноприйнятим соціальним нормам, а також відсутність умінь конструктивно та раціонально розв'язувати сімейні конфлікти. Додатково спостерігається формування деструктивного стилю взаємодії між членами родини, що негативно впливає на загальний психологічний клімат сім'ї.

Дитина, яка виховується в подібних умовах, часто характеризується викривленим ставленням до сімейних цінностей, відсутністю емоційної потреби у спілкуванні з батьками, підвищеною конфліктністю, негативним сприйняттям соціального середовища, замкнутістю та заниженою або нестабільною самооцінкою [50].

Аналіз підходів українських науковців у галузі соціальної педагогіки до визначення понять «благополучна» та «неблагополучна» сім'я свідчить про загальну подібність і концептуальну близькість у трактуванні цих категорій. Водночас слід зазначити, що щодо визначення поняття «неблагополучна сім'я» існує низка різних наукових позицій і підходів. Для позначення такого типу сімей використовуються різні терміни, зокрема: «функціонально неспроможна сім'я», «сім'я, що перебуває у кризовому стані», «аморальна сім'я», «сім'я з проявами насильства», «сім'я з порушеннями виховного процесу», «конфліктна сім'я», а також родини, у яких наявні проблеми алкоголізму, наркоманії, кримінальної поведінки або факти перебування одного з членів сім'ї у місцях позбавлення волі.

Соціальному педагогу важливо враховувати, що, незважаючи на різні форми сімейного неблагополуччя, усі такі родини мають спільні проблемні характеристики. Батьки в подібних сім'ях зазвичай потребують професійної соціально-педагогічної, психологічної та методичної підтримки. Діти, які зростають у таких умовах, часто не отримують належного середовища для гармонійного розвитку, тому потребують підвищеної уваги з боку соціальних інституцій.

Водночас кожна неблагополучна сім'я є індивідуальною за своїм характером та специфікою проблем. Саме тому важливу роль у виявленні причин сімейних труднощів і подальшій роботі з їх подолання відіграють соціальні педагоги, психологи, медичні працівники та соціальні працівники, які забезпечують комплексний підхід до вирішення проблем сім'ї.

Галина Бевз розглядає неповну сім'ю як одну з форм сучасної сім'ї, у якій виховання дитини здійснюється одним із батьків. На думку дослідниці,

виникнення неповних сімей може бути пов'язане з різними життєвими обставинами, зокрема народженням дитини поза шлюбом, смертю одного з батьків або розірванням шлюбу. Відповідно до причин виникнення виокремлюють позашлюбні, осиротілі та розлучені неповні сім'ї [2].

1.2. Соціальні та психологічні чинники виникнення неповних сімей у сучасному суспільстві

Поява неповних сімей у сучасному суспільстві зумовлена низкою соціальних та життєвих чинників. До основних причин їх формування належать смерть одного з подружжя, досить поширене явище позашлюбного народження дітей, а також розпад шлюбно-сімейних відносин унаслідок розлучення. У зв'язку з цим у науковій літературі виокремлюють різні типи неповних сімей, зокрема осиротілі, позашлюбні, розлучені та такі, що утворилися внаслідок розпаду сім'ї.

Водночас у наукових джерелах існують й інші підходи до класифікації неповних сімей залежно від причин їх виникнення. Згідно з одним із них, виділяють такі основні групи: неповні сім'ї, що сформувалися після розірвання шлюбу між батьками; сім'ї, які виникли внаслідок народження дитини поза офіційним шлюбом; а також сім'ї, що утворилися через смерть одного з батьків.

Окрему категорію становлять так звані розширені неповні сім'ї. До них належать родини, у яких виховання дітей здійснюється без батьківської опіки, наприклад, брат і сестра, які залишилися без батьків, або діти, що проживають із бабусею чи дідусем. Такі ситуації можуть виникати не лише через смерть батьків, а й унаслідок позбавлення їх батьківських прав, асоціальної поведінки (зокрема зловживання алкоголем), перебування у місцях позбавлення волі чи інших обставин, що унеможливають виконання ними виховної функції. У більшості випадків опіку над дітьми беруть на себе родичі, найчастіше літні бабусі та дідусі, які перебувають на пенсії.

Збільшення кількості неповних сімей тісно пов'язане з трансформаційними процесами у сфері шлюбно-сімейних відносин. Серед основних чинників цього явища можна виокремити зміну морально-етичних

норм у сфері міжстатевих взаємин, поширення дошлюбних зв'язків, трансформацію традиційних сімейних ролей чоловіка і жінки, а також втрату сім'єю її виробничої функції. Важливе значення мають також недостатня підготовленість молоді до шлюбного життя, завищені очікування щодо партнера, а також поширення таких соціальних проблем, як алкоголізм і наркоманія [16].

На практиці найпоширенішими причинами формування неповних сімей залишаються розлучення подружжя та народження дитини поза шлюбом, що й зумовлює домінування саме цих типів сімей у сучасному суспільстві.

Залежно від того, хто саме здійснює виховання дитини, розрізняють материнські та батьківські неповні сім'ї. За структурною ознакою, тобто кількістю поколінь, виділяють прості неповні сім'ї, до яких належать один із батьків і одна або кілька дітей, а також розширені неповні сім'ї, у яких разом із батьком або матір'ю та дітьми проживають інші родичі. Саме останній тип є найбільш поширеним серед неповних сімей.

Осиротіла неповна сім'я виникає внаслідок смерті одного з батьків. Попри тяжкість втрати близької людини, члени такої родини, які залишилися, зазвичай намагаються зберегти внутрішню єдність і підтримати цілісність сімейної системи. Родинні зв'язки при цьому не розриваються, оскільки зберігаються контакти з розширеним колом родичів, які залишаються важливою частиною сімейного оточення.

Розлучена неповна сім'я формується тоді, коли подружжя з певних причин припиняє спільне проживання та ведення сімейного життя. Для дитини, яка виховується в таких умовах, це часто супроводжується труднощами, зокрема переживанням почуття втрати, емоційної нестабільності, страху та внутрішнього дискомфорту. У багатьох випадках у дітей зберігається надія на відновлення стосунків між батьками та возз'єднання сім'ї [8].

Позашлюбна сім'я, або сім'я самотньої матері, має свою специфіку. У таких випадках жінка свідомо або вимушено приймає рішення про народження та виховання дитини без офіційного оформлення шлюбних відносин.

Таке рішення може бути зумовлене різними особистісними мотивами, зокрема прагненням подолати самотність, реалізувати потребу в материнстві або ж бажанням зберегти пам'ять про людину, яку жінка глибоко кохала [52]. У деяких випадках подібні рішення також пов'язані з віковими змінами, соціальним тиском або відсутністю перспектив побудови традиційних сімейних відносин.

Однією з ключових причин формування неповної батьківської сім'ї є смерть матері. Водночас виникнення такого типу сімей може бути спричинене й іншими життєвими обставинами, зокрема розірванням шлюбу або судовим рішенням щодо позбавлення чи обмеження матері батьківських прав. У сучасному суспільстві також простежується тенденція вимушеного «самотнього батьківства», коли мати фактично не виконує своїх виховних функцій через нехтування обов'язками, асоціальний спосіб життя або добровільне окреме проживання від дитини.

Додатково варто зазначити, що у формуванні батьківських сімей важливу роль відіграють соціально-економічні чинники, зокрема нестабільність життєвих умов, міграційні процеси та зміни в системі сімейних цінностей. Це посилює ризик порушення традиційної структури сім'ї та впливає на виконання виховної функції. Окремим чинником є явище соціального батьківства, коли чоловік бере на себе відповідальність за виховання дитини, не будучи її біологічним батьком, виконуючи функції опікуна або піклувальника відповідно до життєвих обставин та потреб дитини.

Крім того, існує значна кількість сімей, які формально зберігають шлюбні відносини, однак фактично функціонують як неповні, оскільки один із батьків бере мінімальну участь у вихованні дитини або повністю усувається від цього процесу. У таких випадках дитина фактично зростає в умовах однобічного батьківського впливу, що також може впливати на її емоційний та соціальний розвиток.

1.3. Актуальні проблеми функціонування неповних сімей

Неповна сім'я функціонує в особливих життєвих умовах, які істотно відрізняються від умов повної сім'ї та безпосередньо впливають на процеси виховання і соціалізації дитини. Під соціалізацією при цьому розуміють процес становлення особистості через її взаємодію з соціальним середовищем, у ході якого відбувається засвоєння соціальних норм, культурних цінностей, моделей поведінки, а також формування здатності до саморозвитку в суспільстві, до якого належить індивід.

Неповних сім'ях часто характеризується підвищеним емоційним напруженням, що виникає внаслідок втрати одного з батьків або розпаду подружніх відносин. У більшості випадків саме вихід батька з сім'ї є причиною її трансформації в неповну. У таких умовах мати нерідко переживає внутрішні психологічні труднощі, які можуть несвідомо переноситися на дитину у вигляді підвищеної емоційної вимогливості, роздратування або надмірної опіки.

Іноді жінка, опинившись у ролі єдиного вихователя, підкреслює власну життєву складність і роль «жертви обставин», що також впливає на емоційний стан дитини. У свою чергу дитина намагається компенсувати відсутність другого з батьків, що може проявлятися у надмірній прив'язаності або поведінкових відхиленнях. У результаті формується виховне середовище, яке не завжди сприяє гармонійному розвитку особистості.

Дослідники зазначають, що відсутність одного з батьків у сім'ї ускладнює процес формування статево рольової поведінки дитини. Зокрема, хлопчики, які зростають без батька, позбавлені можливості спостерігати та засвоювати моделі чоловічої поведінки, що може призводити до часткового формування невластивих гендерних рис. Для дівчаток, які виховуються без батька, матір часто вимушена одночасно виконувати як материнську, так і частково батьківську роль, що може створювати певні труднощі у формуванні психосексуального розвитку та рольових уявлень.

Особливо гостро розлучення батьків переживають діти дошкільного віку, оскільки для них руйнується звичний сімейний уклад, система емоційних

зв'язків і стабільність повсякденного життя. У цей період у дітей можуть проявлятися регресивні поведінкові реакції, зокрема повернення до більш ранніх форм поведінки або ігрової активності. Водночас слід зазначити, що діти, які мають братів і сестер, зазвичай легше адаптуються до змін, оскільки емоційна напруга частково розподіляється між ними, що знижує рівень стресу.

Сім'я виконує низку важливих соціальних функцій, серед яких репродуктивна, економічна, виховна, комунікативна та функція організації дозвілля. У нормальних умовах вони тісно взаємопов'язані та взаємно доповнюють одна одну, забезпечуючи цілісність сімейної системи. Однак у неповних сім'ях реалізація цих функцій часто є ускладненою або частково порушеною, що негативно впливає на формування особистості дитини.

Зокрема, репродуктивна функція, яка полягає у відтворенні поколінь, у неповних сім'ях може бути обмеженою. У випадках, коли один із батьків не створює нову сім'ю, дитина часто не має можливості зростати в умовах братньо-сестринських відносин, що позбавляє її досвіду взаємодії з молодшими дітьми та формування відповідних соціальних навичок. Це також впливає на розвиток комунікативних та виховних компетентностей у майбутньому.

З економічною функцією сім'ї тісно пов'язане питання внутрішньо-сімейного управління, зокрема розподілу ролей та визначення лідерства в родині. У традиційній повній сім'ї провідна роль часто належить батькові, який виступає носієм авторитету та організатором сімейного життя. Натомість у неповних сім'ях функції керівництва та відповідальності здебільшого зосереджуються в руках матері. Унаслідок цього дитина не має можливості повною мірою засвоїти модель чоловічої поведінки та роль батька як важливого елемента сімейної системи [11].

Комунікативна функція сім'ї включає широкий спектр взаємодій, серед яких можна виокремити посередницьку роль сім'ї у взаємозв'язках її членів із засобами масової інформації (телебаченням, радіо, друкованими виданнями), літературою та мистецтвом. Важливим також є вплив сім'ї на характер соціальних контактів її членів із зовнішнім середовищем, а також організація

внутрішньо-сімейного спілкування та обміну інформацією. У неповних сім'ях реалізація комунікативної функції часто є обмеженою, що зумовлено браком одного з батьків та перевантаженням другого.

Оскільки виховна функція в таких сім'ях фактично покладається на одного з батьків, її повноцінне виконання ускладнюється. Це позначається на процесі формування духовної культури дитини, її соціальної спрямованості та системи життєвих цінностей. Саме сім'я є першою моделлю суспільства для дитини, у якій формуються базові соціальні установки, норми поведінки та життєві орієнтири. Через сімейне середовище дитина вперше засвоює суспільні правила, знайомиться з культурними цінностями та формує уявлення про взаємини між людьми.

Функція організації дозвілля та спільного відпочинку також відіграє важливу роль у розвитку емоційного зв'язку між батьками і дітьми, сприяючи зміцненню сімейних відносин. У неповних сім'ях ця функція нерідко реалізується частково, що може негативно впливати на рівень емоційної близькості та взаєморозуміння між членами родини.

Як уже зазначалося, найпоширенішим типом неповної сім'ї є та, у якій відсутній батько. Найчастіше це починає усвідомлюватися дитиною у дошкільному віці, приблизно з трьох років, коли вона починає активніше взаємодіяти з однолітками, відвідує дитячий садок і помічає відмінності між власною сім'єю та сім'ями інших дітей. У таких ситуаціях важливо, щоб мати відповідала на запитання дитини коректно, без надмірної емоційної напруги, уникаючи різко негативних або образливих висловлювань на адресу відсутнього батька, оскільки це може негативно вплинути на стан дитини та її ставлення до сім'ї [42].

Загалом діти, які виховуються в умовах неповної сім'ї, іноді можуть демонструвати підвищену сором'язливість, емоційну вразливість або чутливість у порівнянні з дітьми з повних сімей. Водночас такі особливості не є обов'язковими і значною мірою залежать від стану та емоційної стабільності матері або єдиного вихователя. Особливо негативний вплив мають ситуації,

коли дорослий перебуває у стані тривалого стресу, невпевненості або емоційного виснаження.

Якщо мати впевнена у власних виховних можливостях, емоційно врівноважена, здатна підтримувати дитину та будувати з нею довірливі стосунки, вона цілком може забезпечити повноцінний розвиток дитини. У такому випадку формуються умови, які сприяють вихованню здорової, соціально адаптованої особистості, попри відсутність одного з батьків. Важливим є також уміння матері поєднувати турботу з вимогливістю та підтримувати стабільний емоційний клімат у сім'ї.

Окремою складною проблемою у вихованні неповної сім'ї є поява нового партнера одного з батьків, що фактично змінює сімейну структуру. Реакція дитини на такі зміни значною мірою залежить від її віку та рівня зрілості. У ранньому віці процес адаптації до нового члена сім'ї зазвичай проходить відносно спокійно, оскільки дитина ще не має стійких уявлень про сімейні ролі. Однак у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці дитина може сприймати появу нового дорослого як загрозу стабільності звичного сімейного укладу, що іноді проявляється у протестній поведінці.

При цьому важливо розуміти, що негативні емоційні реакції дитини рідко спрямовані безпосередньо на нову людину. Частіше вони відображають внутрішні переживання, пов'язані зі страхом втрати уваги матері або зміни емоційної прив'язаності. Дитина може переживати, що її становище в сім'ї зміниться, а рівень любові та турботи з боку матері зменшиться. У таких випадках особливо важливими є терпіння, поступовість та емоційна підтримка з боку дорослих. Доцільним є формування довірливої атмосфери, спільне проведення часу та постійне підкреслення цінності дитини для обох дорослих [36].

Подібні труднощі виникають і в ситуаціях, коли в сім'ї з'являється нова мати. Часто нові партнерки батька вважають, що зможуть швидко встановити контакт із дитиною, однак на практиці стикаються з опором або емоційною дистанцією. Це потребує поступового формування довіри, без поспішного

нав'язування ролей або авторитету. Важливо будувати стосунки на основі поваги, доброзичливості та послідовності у поведінці.

У випадках підвищеної ревності, особливо коли йдеться про дівчаток у сім'ї, необхідно уникати тиску, авторитарності або різких виховних методів. Надмірна жорсткість у таких ситуаціях зазвичай призводить до загострення конфліктів і поглиблення емоційного дистанціювання. Натомість ефективнішими є поступове залучення дитини до спільної діяльності, створення позитивного емоційного досвіду взаємодії та формування відчуття безпеки в новій сімейній структурі.

Додатково слід зазначити, що успішна адаптація дитини до змін у сім'ї значною мірою залежить від здатності дорослих узгоджувати свої виховні підходи, демонструвати стабільність поведінки та уникати конфліктів у присутності дитини. Саме емоційна рівновага дорослих є ключовим чинником гармонізації сімейних відносин у період трансформацій.

Якщо дитина пережила розлучення батьків і зберігає чіткі спогади про обох, у процесі формування нових сімейних відносин можуть виникати додаткові труднощі. Однією з них є схильність до порівняння нового партнера матері або батька з біологічними батьками. Висловлення подібних порівняльних суджень, які зазвичай не на користь нового члена сім'ї, можуть ускладнювати адаптацію та створювати емоційну напругу в сімейній системі. У таких ситуаціях неприпустимо придушувати дитячі переживання; навпаки, доцільно уважно вислухати дитину, дати їй можливість висловити свої спогади та почуття щодо біологічних батьків і, за потреби, м'яко спрямувати її емоції у конструктивне русло.

Водночас у соціально-педагогічній практиці важливо враховувати певні відмінності у процесі виховання та соціалізації дитини в материнських і батьківських неповних сім'ях. У материнських неповних сім'ях хлопчики, як правило, позбавлені можливості щоденного спостереження моделі чоловічої поведінки, що ускладнює формування у них цілісного уявлення про чоловічі соціальні ролі, зокрема ролі батька та чоловіка. У результаті дитина може

несвідомо засвоювати переважно жіночі моделі поведінки, що впливає на формування її рольової ідентичності.

Щодо дівчаток, які виховуються без батька, їхній психоемоційний і соціальний розвиток також може мати певні особливості та суперечності. Відсутність чоловічого прикладу в сім'ї іноді призводить до викривленого або неповного уявлення про взаємини між статями та сімейні ролі жінки, дружини й матері. У таких сім'ях нерідко спостерігається посилений вплив жіночого виховання, що іноді визначається як фемінізація сімейного середовища, коли домінує лише одна модель поведінки [23].

Матері, які самотійно виховують дітей, часто змушені поєднувати виконання виховних функцій із забезпеченням матеріальних потреб сім'ї. Це призводить до значного навантаження та дефіциту часу, який міг би бути присвячений безпосередньому спілкуванню з дитиною, її розвитку та вихованню. Унаслідок цього в окремих випадках може виникати явище недостатнього контролю та педагогічної занедбаності, що негативно впливає на поведінку та соціалізацію дитини.

Сучасні дослідження неповних сімей також виявляють низку характерних проблем, притаманних батьківським сім'ям. Насамперед йдеться про необхідність поєднання в одній особі функцій матері та батька, що створює додаткове психологічне та виховне навантаження. У таких умовах дорослому доводиться одночасно виконувати як емоційно-підтримувальну, так і дисциплінарно-організаційну ролі, що не завжди є ефективним у довгостроковій перспективі.

Додатково слід зазначити, що подібна ситуація потребує від соціального педагога підвищеної уваги до внутрішньо-сімейних процесів та своєчасної підтримки як дитини, так і батька або матері, які виховують її самотійно. Саме комплексний підхід дозволяє мінімізувати негативні наслідки неповної сімейної структури та сприяти гармонійному розвитку особистості дитини.

У сучасних умовах розвитку сім'ї простежується чіткий розподіл експресивної (виховної, емоційної) та інструментальної (економічно-

організаційної) ролей між батьками. У випадках, коли один із батьків змушений поєднувати обидві функції, виникає значне навантаження, що негативно позначається як на його емоційному стані, так і на загальному функціонуванні сімейної системи.

Дослідження показують, що батьки частіше проявляють терпимість до поведінки дитини дошкільного віку, зокрема шестирічних дітей, і схильні менш жорстко реагувати на прояви емоційної нестабільності. Натомість матері зазвичай більш чутливо реагують на потребу дитини у підтримці та емоційній увазі, а також уважніше ставляться до особливостей статевого розвитку. Таким чином, у виховному процесі спостерігається взаємодоповнюваність батьківських ролей, коли кожен із дорослих компенсує певні функції іншого, забезпечуючи більш збалансований вплив на дитину.

Водночас сучасні соціально-економічні умови, зокрема висока зайнятість дорослих, часто обмежують кількість часу, який батьки можуть приділяти сім'ї. Основний акцент робиться на матеріальному забезпеченні, тоді як виховна та комунікативна функції нерідко залишаються недостатньо реалізованими. Унаслідок цього діти в неповних сім'ях можуть відчувати дефіцит батьківської уваги, що сприяє формуванню більшої самостійності, але водночас змушує їх пізнавати соціальну реальність шляхом власного досвіду, проб і помилок.

Окремою важливою характеристикою неповної батьківської сім'ї є процес адаптації до нової структури сімейних відносин. Зміна складу сім'ї передбачає необхідність перебудови способів взаємодії, перерозподілу функцій та переосмислення сімейних ролей і цінностей. Така адаптація потребує значних психологічних ресурсів, і нерідко є складним періодом для батька, який самостійно несе відповідальність за виховання дітей. У подібних ситуаціях дорослому також важливо не забувати про власні базові потреби у відпочинку, відновленні сил та підтриманні фізичного й емоційного стану, оскільки це безпосередньо впливає на якість виховання.

У сім'ях, де відсутній один із батьків, додатково актуалізується проблема браку емоційної підтримки та батьківської або материнської турботи, що є

важливим компонентом гармонійного розвитку дитини. Відсутність одного з цих елементів може ускладнювати процес соціалізації та формування повноцінної особистості [39].

Найбільш складні проблеми у вихованні дітей зазвичай спостерігаються в тих неповних сім'ях, які виникли внаслідок розлучення. У таких випадках негативний вплив чинить не лише сам факт розриву сімейних відносин, а й попередній період конфліктів, напружених стосунків та емоційної нестабільності, що передував розлученню. Усе це створює додаткові труднощі як для дитини, так і для дорослих членів сім'ї.

Дослідження виховної спроможності неповних сімей виявляють суттєві відмінності у поведінкових установках дітей, які виховуються після розлучення батьків. Такі зміни стосуються не лише взаємин у системі «батьки–дитина», а й поширюються на інші сфери життєдіяльності дитини, зокрема навчальну, соціальну та емоційно-особистісну.

Науковці відзначають, що пережитий розрив сім'ї часто супроводжується зниженням пізнавальної активності дітей, послабленням мотивації до навчання, погіршенням шкільної успішності, а також зменшенням орієнтації на досягнення та успіх. Це свідчить про те, що сімейна криза безпосередньо впливає на когнітивний та мотиваційний розвиток дитини.

Загалом більшість соціальних характеристик дітей, які пережили розлучення батьків, вказує на негативні наслідки цього процесу для формування особистості. Дослідники також підкреслюють, що вплив розлучення є більш травматичним порівняно з ситуацією втрати одного з батьків унаслідок смерті. У випадку смерті дитина зазвичай сприймає втрату як об'єктивну життєву подію, тоді як розлучення часто асоціюється з емоційним відторгненням, зрадою або втратою любові з боку одного з батьків. Це може формувати відчуття власної непотрібності та емоційної нестабільності [14].

Унаслідок цього діти, які пережили розлучення, частіше демонструють підвищену тривожність, знижену самооцінку, схильність до внутрішніх

конфліктів та невпевненості. Вони є більш вразливими до формування негативних особистісних рис і емоційних комплексів.

У цілому неповна сім'я розглядається як одна з найбільш соціально вразливих сімейних форм. Діти, які виховуються в таких умовах, частіше мають труднощі у навчанні, можуть демонструвати порушення поведінки, конфліктність у спілкуванні, а також схильність до негативного соціального оточення. Нерідко це проявляється у зниженні дисципліни в школі, емоційній нестабільності та ускладненнях у взаємодії з однолітками.

Додатково слід зазначити, що такі особливості не є абсолютними, однак вони значною мірою залежать від рівня підтримки дитини, якості виховання та здатності батька або матері компенсувати відсутність другого з батьків. Саме тому своєчасна соціально-педагогічна допомога має важливе значення для мінімізації негативних наслідків сімейної дезорганізації.

РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ

2.1. Виховні можливості та соціалізаційний потенціал неповної сім'ї

Виховання дітей у неповних сім'ях має низку специфічних особливостей, що зумовлені структурною неповнотою сімейної системи. У таких умовах одному з батьків доводиться одночасно забезпечувати матеріальні потреби родини та виконувати повний обсяг виховних функцій. Це значно ускладнює організацію сімейного життя та підвищує рівень психологічного й фізичного навантаження на дорослого. У результаті неповні сім'ї часто стикаються як із матеріально-побутовими труднощами, так і з педагогічними проблемами [6].

Науковці зазначають, що діти, які виховуються в неповних сім'ях, у подальшому можуть мати певні труднощі з формуванням уявлень про сімейне життя. Зокрема, у них частіше спостерігається обережне або негативне ставлення до шлюбу, зниження мотивації до створення власної сім'ї, а також підвищений ризик повторення моделі розлучення в дорослому житті. Окрім цього, у таких дітей нерідко фіксується зниження рівня ініціативності, цілеспрямованості та емоційної стабільності. Також ускладнюється розвиток емпатії, самоконтролю та здатності регулювати власну поведінку.

У шкільному середовищі діти з неповних сімей можуть переживати труднощі соціальної адаптації. Це проявляється у зниженні навчальної мотивації, конфліктності у взаємодії з однолітками та педагогами, а також у загальній емоційній нестабільності. У деяких випадках спостерігається схильність до втеч із дому та бродяжництва, яке в науковій літературі визначається як дромоманія - соціально-поведінкове явище, що характеризується прагненням залишати місце проживання без дозволу дорослих.

Такі прояви поведінки часто є наслідком несприятливого сімейного середовища, зокрема різних форм насильства - фізичного, психологічного, економічного або сексуального. Подібні умови можуть спричиняти серйозні

порушення поведінки, формування девіантних моделей та соціальну дезадаптацію дитини.

Загалом виховні можливості неповної сім'ї є обмеженими, оскільки ускладнюється контроль за дитиною, зменшується рівень нагляду та порушується баланс виховного впливу. Відсутність одного з батьків позбавляє дитину можливості спостерігати повну модель сімейних ролей, що впливає на формування її уявлень про сім'ю та може призводити до однобічності психічного розвитку.

Водночас ефективність виховання у неповній сім'ї значною мірою залежить від особистісних якостей того з батьків, який виховує дитину, його емоційної стійкості, педагогічної компетентності та рівня соціальної підтримки. Саме ці чинники можуть частково компенсувати відсутність другого з батьків і забезпечити відносно гармонійний розвиток дитини.

Відсутність у сімейному середовищі одного з дорослих зразків поведінки значною мірою ускладнює процес формування у дитини цілісної системи соціальних орієнтирів та моделей наслідування. У таких умовах дитина позбавляється можливості щоденного спостереження взаємодії між дорослими, що є важливим механізмом засвоєння соціальних ролей [21].

Зокрема, хлопчики, які виховуються переважно матір'ю, нерідко не мають достатньої кількості прикладів чоловічої поведінки. Це може ускладнювати формування таких особистісних якостей, як рішучість, самостійність, дисциплінованість та емоційна стійкість. Водночас у дівчаток, які зростають без батьківської фігури, процес формування уявлення про чоловічу роль у сім'ї також може зазнавати певних деформацій. Образ чоловіка в такому випадку іноді формується або як недостатньо повний, або як ідеалізований, що в подальшому може ускладнювати побудову гармонійних міжособистісних стосунків у дорослому житті.

Досвід функціонування в неповній сім'ї також впливає на формування подальших життєвих стратегій. Особи, які зростали в таких умовах, іноді легше

сприймають можливість розриву стосунків, оскільки не завжди мають позитивний досвід стабільних сімейних взаємин.

Важливо зазначити, що виховний процес у неповній сім'ї часто характеризується певною дисгармонійністю. Діти нерідко відчують потребу у повноцінній сімейній структурі та наявності обох батьків, що є важливим чинником їхнього емоційного благополуччя. У випадках, коли батьки розлучаються, їхні виховні позиції можуть суттєво відрізнятись або навіть суперечити одна одній. Така ситуація створює у дитини внутрішній конфлікт, відчуття невизначеності та зниження впевненості, оскільки обидва батьки залишаються для неї значущими фігурами.

Ще однією суттєвою проблемою неповних сімей є необхідність поєднання одним із батьків професійної діяльності та виховних обов'язків. За умов повної зайнятості це призводить до дефіциту часу, який міг би бути присвячений безпосередньому спілкуванню з дитиною, що послаблює виховний вплив і зменшує емоційний контакт у сім'ї [33].

Крім того, у неповних сім'ях часто виникають труднощі, пов'язані з організацією догляду за дітьми. У зв'язку з необхідністю забезпечення матеріального добробуту, один із батьків нерідко змушений передавати частину виховних функцій іншим особам або тимчасово залишати дитину під наглядом родичів чи знайомих. Це, у свою чергу, зменшує можливості для повноцінного сімейного спілкування та емоційної взаємодії, що є важливою складовою гармонійного розвитку дитини.

Дослідники проблематики неповних сімей виокремлюють низку найпоширеніших помилок у виховному процесі, які нерідко виникають у таких сімейних умовах.

По-перше, це гіперопіка, за якої дитина та всі пов'язані з нею потреби займають центральне місце в системі життєвих пріоритетів одного з батьків. Така форма надмірної турботи фактично перетворюється на деформацію виховного впливу, обмежуючи самостійність дитини та її здатність до автономного прийняття рішень.

По-друге, поширеною є ситуація, коли мати (або батько) зосереджується переважно на матеріальному забезпеченні дитини, водночас поступово віддаляючись від безпосередньої участі у вихованні. У результаті дитина починає сприймати матеріальні блага як норму та дедалі частіше висуває нові вимоги, які з часом стає складно задовольняти, що призводить до конфліктів та емоційної напруги в сім'ї.

По-третє, іноді спостерігається свідоме обмеження або повна заборона контактів дитини з другим із батьків. Подібна поведінка часто зумовлена особистими образами та негативними переживаннями щодо колишнього партнера і може призводити до викривлення ставлення дитини до батьківської фігури.

По-четверте, характерним є амбівалентне ставлення до дитини, коли періоди надмірної любові та опіки змінюються емоційними спалахами роздратування. Така нестабільність виховної позиції негативно впливає на емоційний стан дитини та її почуття безпеки.

По-п'яте, інколи мати прагне сформувати «ідеальну» поведінку дитини, компенсуючи відсутність батька надмірним контролем та високими вимогами. У таких умовах дитина може або втратити ініціативність і стати пасивною, або, навпаки, шукати підтримку поза сім'єю, зокрема у вуличному середовищі.

По-шосте, трапляються випадки, коли один із батьків фактично усувається від виховного процесу, обмежуючись мінімальним доглядом за дитиною або повністю передаючи ці функції іншим особам.

Причини подібних виховних деформацій можуть бути різноманітними: від недостатнього рівня відповідальності та переваги особистих інтересів до глибших соціальних проблем, таких як асоціальна поведінка, зловживання алкоголем або інші форми девіантної поведінки.

Варто також зазначити, що труднощі виховання у неповних сім'ях значною мірою зумовлені економічними чинниками. Значна частина таких родин належить до категорії малозабезпечених або залежних від соціальної допомоги. Матеріальні труднощі, обмежені ресурси та підвищене навантаження

на одного з батьків посилюють вразливість таких сімей і ускладнюють процес повноцінного виховання.

Неповнота сім'ї збільшує ризик того, що діти, які вирости в неповній сім'ї, не зможуть створити власну повноцінну сім'ю. Слід також зазначити, що всі несприятливі фактори, які впливають на батьків, такі як погане житло, матеріальні проблеми, часта зміна місця проживання, погане фізичне і психічне здоров'я несприятливо позначаються і на дітях [8].

Таким чином, втрати виховання в неповній родині є, перш за все, наслідком обмежених матеріальних ресурсів і низького соціального статусу такої сім'ї і лише опосередковано пов'язані з відсутністю в ній одного з батьків (матері або батька).

2.2. Особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми, які виховуються в неповних сім'ях

Ефективність соціально-педагогічної роботи з сім'єю значною мірою визначається врахуванням її типологічних особливостей. Кожна сімейна система має власну специфіку функціонування, тому потребує індивідуалізованого підходу, а також добору відповідних форм, методів і технологій соціальної підтримки.

Робота з неповною сім'єю спрямована, насамперед, на підтримку процесу виховання дитини, попередження негативних впливів, які можуть виникати внаслідок сімейної структури, а також на сприяння гармонійному формуванню особистості. Важливими напрямками такої діяльності є відновлення та підтримка конструктивних взаємин дитини з обома батьками, навіть у разі їх розлучення, створення сприятливого клімату в сім'ї, що залишилася, підвищення рівня відповідальності батьків за виховний процес, а також вирішення соціально-правових питань, які можуть виникати в таких сімейних ситуаціях [2].

У випадках, коли сім'я перебуває у процесі розлучення і виникає конфлікт щодо визначення місця проживання дитини, важливу роль відіграє соціальний

педагог або соціальний працівник. Його участь дає змогу забезпечити більш об'єктивну оцінку умов проживання та виховання, а також сприяє прийняттю рішення, яке найкраще відповідає інтересам дитини. Крім того, фахівець допомагає врегулювати взаємодію дитини з тим із батьків, який проживає окремо, а також з іншими родичами. Необхідність такого підходу підтверджується положеннями Конвенції про права дитини, яка гарантує пріоритет інтересів дитини у всіх рішеннях, що її стосуються.

Варто враховувати, що життя у неповній сім'ї часто супроводжується тривалим емоційним напруженням та стресовими станами як у дитини, так і у дорослого. Для таких сімей характерні переживання невизначеності майбутнього, підвищена тривожність, емоційна втома та дратівливість. За умов хронічного стресу можливий розвиток кризових станів, які проявляються у відчутті безсилля, апатії та зниженні життєвого тону.

У цьому контексті соціальний працівник виконує не лише посередницьку, а й корекційну функцію. Його діяльність спрямована на підвищення рівня психологічної стійкості батьків, формування адекватної самооцінки та розвиток навичок подолання життєвих труднощів. Особливу увагу слід приділяти дітям із таких сімей, забезпечуючи їм соціальний захист з боку школи та соціальних служб, а також створюючи умови для розширення їхнього соціального досвіду, розвитку комунікативних навичок і організації змістовного дозвілля.

Важливим напрямом роботи є залучення сімей до участі у клубах сімейного дозвілля, що сприяє зміцненню емоційних зв'язків між батьками та дітьми, розвитку творчих здібностей та загальному покращенню сімейного мікроклімату [38]. У межах такої діяльності можуть проводитися творчі майстер-класи (малювання, ліплення, орігамі, робота з природними матеріалами, виготовлення виробів ручної роботи), заходи активного відпочинку (спортивні ігри, естафети, прогулянки, туристичні походи, катання на ковзанах тощо), культурно-освітні екскурсії (відвідування музеїв, театрів, ботанічних садів, цирку), а також навчально-підтримувальні заняття (репетиторська допомога, вивчення іноземних мов).

2.3. Соціально-педагогічний супровід підлітків із різних типів неповних сімей

Зміст діяльності соціального педагога у роботі з підлітками, які виховуються в неповних сім'ях, є багатокomпонентним і спрямований на забезпечення їхнього гармонійного розвитку, соціальної адаптації та профілактики можливих девіацій у поведінці.

Одним із ключових напрямів такої роботи є підтримка процесів саморозвитку підлітків, допомога у формуванні адекватної самооцінки, виявленні та реалізації їхніх індивідуальних здібностей і творчого потенціалу. Важливим є створення умов, за яких підліток може відчувати власну значущість, успішність та включеність у соціальне середовище, а також оволодіти навичками ефективної взаємодії в колективі.

Соціально-педагогічна діяльність також передбачає залучення підлітків до різних видів соціально значущої активності - навчальної, творчої, трудової та волонтерської. Це сприяє формуванню відповідального ставлення до власної поведінки, розвитку соціальних цінностей, моральних орієнтирів та громадянської свідомості.

Особливу увагу соціальний педагог приділяє актуалізації вже сформованих моральних норм і цінностей, а також їх закріпленню в реальній поведінці підлітків. Паралельно здійснюється профілактична робота, спрямована на попередження девіантної, делінквентної та асоціальної поведінки, у тому числі тієї, що може мати сімейне походження [9].

Важливим аспектом є залучення підлітків до соціально корисної діяльності, у процесі якої створюються умови для переживання ситуації успіху. Це сприяє підвищенню мотивації до навчання, формуванню впевненості у власних силах та зниженню рівня емоційної напруги. Окремо здійснюється робота щодо подолання навчальних прогалин, підтримки шкільної успішності та розвитку пізнавальної активності.

Соціальний педагог також працює над профілактикою емоційних і невротичних розладів, що можуть виникати у підлітків через сімейні труднощі,

а також забезпечує створення стабільного та сприятливого соціального клімату у взаємодії з однолітками та дорослими. У разі необхідності проводиться індивідуальне консультування, спрямоване на подолання внутрішніх конфліктів і підвищення рівня психологічної стійкості.

Важливою складовою ефективної роботи є міждисциплінарна взаємодія. До соціально-педагогічного процесу доцільно залучати волонтерів, психологів, медичних працівників, представників соціальних служб, а також правоохоронних органів. Така співпраця дозволяє забезпечити комплексний підхід до вирішення проблем підлітків. Фахівці можуть брати участь у проведенні профілактичних бесід, тренінгів, консультацій, виховних заходів та інформаційно-просвітницьких занять.

Додатково ефективною формою роботи є організація груп підтримки та тренінгових занять, де підлітки мають можливість обговорювати власні переживання, формувати навички комунікації, конструктивного вирішення конфліктів і підвищувати рівень емоційної компетентності. Такий підхід сприяє поступовій соціалізації та зміцненню внутрішніх ресурсів особистості.

Важливе місце у діяльності соціального педагога займають соціально-педагогічна діагностика, корекційна робота та соціально-педагогічна терапія. Вони розглядаються не лише як окремі напрями професійної діяльності, а й як специфічні форми та методи роботи з підлітками, які перебувають у складних життєвих обставинах. У практиці соціально-педагогічної роботи широко застосовуються різноманітні техніки і вправи, моделювання ситуацій морального вибору, елементи психодрами, організація груп взаємодопомоги, тренінгові програми та інші інтерактивні методи, спрямовані на розвиток особистості та корекцію поведінки.

Разом із тим, зміст, методи та ефективність соціально-педагогічної роботи з дітьми з неповних сімей значною мірою визначаються типом сім'ї та причинами її виникнення. Підлітки можуть виховуватися в різних формах неповних сімей: розлучених, напівсирітських, позашлюбних, прийомних або

дистантних. Кожен із цих типів має власну специфіку функціонування, що зумовлює різні підходи до організації соціально-педагогічного супроводу.

Так, у роботі з підлітками з розлучених сімей пріоритетними завданнями є сприяння адаптації до нового сімейного та соціального статусу, допомога у подоланні кризових переживань, підтримка емоційної стабільності, а також відновлення або регулювання взаємодії з обома батьками. Особливе значення має формування у дитини конструктивних моделей поведінки в умовах сімейних змін.

У випадку роботи з підлітками з напівсирітських сімей основна увага приділяється підтримці у процесі переживання втрати, допомозі у прийнятті нової життєвої ситуації та поступовому формуванню навичок самостійного емоційного регулювання. Соціальний педагог у цьому контексті сприяє адаптації дитини до життя без одного з батьків, підтримуючи її внутрішні ресурси та стійкість.

Соціально-педагогічна робота з підлітками з позашлюбних та прийомних сімей спрямовується на формування позитивної самоідентифікації, відновлення або зміцнення соціального статусу дитини, а також прийняття власної життєвої історії без почуття провини чи меншовартості. Важливим є формування адекватної самооцінки та позитивного образу себе.

Щодо підлітків із дистантних сімей, де батьки з різних причин тривалий час відсутні або перебувають на значній відстані, основними завданнями є подолання емоційної та соціальної депривації, а також корекція мотиваційно-ціннісної сфери. У таких випадках особливо важливо забезпечити дитині стабільні соціальні зв'язки та підтримку з боку значущих дорослих [15].

Деталізуючи особливості соціально-педагогічної роботи, слід зазначити, що кожен тип неповної сім'ї потребує індивідуального підходу, оскільки реакції підлітків на життєві обставини можуть суттєво відрізнятись. Зокрема, у випадку розлучення батьків науковці виділяють кілька типів емоційних реакцій підлітків: зрілу, позитивну, незрілу та невротичну. Кожна з них має свої

поведінкові прояви та потребує різних стратегій соціально-педагогічного втручання.

Зріла реакція характеризується відносно адекватним сприйняттям ситуації та здатністю до її поступового прийняття. Позитивна реакція передбачає збереження оптимістичного ставлення та орієнтацію на майбутнє. Натомість незріла реакція проявляється у запереченні реальності, емоційній нестабільності та залежності від батьківських фігур. Найбільш складною є невротична реакція, яка супроводжується підвищеною тривожністю, агресивністю або замкнутістю, що потребує спеціалізованої корекційної роботи та психологічної підтримки.

Згідно з позицією М. Докторович, для підлітків зі зрілим типом реагування на розлучення батьків характерне відносно спокійне та емоційно зрівноважене сприйняття ситуації. Вони розглядають розпад сім'ї як об'єктивно зумовлене рішення, що в певних умовах може бути єдино можливим виходом із конфліктної або кризової ситуації, коли збереження сімейних відносин є неможливим або шкідливим для обох батьків [9].

Такі підлітки, як правило, зберігають емоційний зв'язок і з матір'ю, і з батьком, усвідомлюють цінність обох батьківських фігур та не втрачають почуття прив'язаності. Водночас вони здатні адекватно прийняти факт окремого проживання батьків і не заперечують можливості подальшого спілкування з кожним із них. У подібних випадках дитина демонструє відносно високий рівень психологічної зрілості та адаптивності, що значною мірою знижує ризики дезадаптації.

Позитивний тип реакції характеризується підтримкою рішення батьків щодо розірвання шлюбу та відсутністю внутрішнього опору цьому факту. У таких випадках розлучення сприймається підлітком як певне звільнення від напруженої або конфліктної сімейної атмосфери. Подібна позиція найчастіше формується у дітей з сімей, де існували систематичні конфлікти, надмірний контроль, емоційне приниження або асоціальна поведінка одного чи обох батьків. У таких умовах підліток може відчувати емоційну дистанцію, а іноді й

негативні почуття щодо одного з батьків, що стає своєрідним захисним механізмом.

Незрілий тип реагування, навпаки, супроводжується глибоким емоційним переживанням втрати сім'ї та сприйняттям розлучення як значної особистісної трагедії. Підлітки з такою реакцією часто не можуть прийняти ситуацію, відчують образу, розчарування та внутрішній протест щодо рішення дорослих. У результаті це може проявлятися у формі девіантної поведінки: втеч із дому, формування шкідливих звичок, емоційної нестабільності, агресивних реакцій або істеричних проявів. Такі поведінкові реакції часто є способом привернення уваги або вираження внутрішнього емоційного болю.

Невротична реакція є найбільш складною і характеризується глибокими внутрішніми переживаннями, пов'язаними з почуттям провини або відкинутості. Підліток може сприймати розлучення як особисту втрату любові з боку одного або обох батьків, іноді навіть покладаючи відповідальність за розпад сім'ї на самого себе. Це формує стійке почуття емоційної нестабільності, тривожності, заниженої самооцінки та вразливості. У таких випадках особливо високий ризик розвитку внутрішніх конфліктів та емоційних розладів, що потребують професійного соціально-педагогічного та психологічного супроводу.

На думку науковців, підлітки зі зрілим типом реагування, як правило, не потребують спеціалізованого корекційного втручання, оскільки демонструють достатній рівень адаптації. Більше того, вони можуть виконувати роль своєрідної підтримки для однолітків із незрілими або невротичними реакціями. Залучення таких підлітків до груп взаємодопомоги, тренінгових програм та соціальних ініціатив сприяє формуванню позитивних моделей поведінки, розвитку емпатії та зміцненню навичок конструктивної взаємодії в групі.

Додатково слід зазначити, що ефективна соціально-педагогічна робота з підлітками в умовах сімейної кризи повинна бути комплексною, враховувати індивідуальні психологічні особливості, рівень емоційної стійкості та

соціального досвіду дитини, а також забезпечувати підтримку з боку значущого дорослого оточення.

Підлітки з позитивною реакцією на розлучення, як правило, також потребують емоційної підтримки та психологічного заспокоєння з боку дорослих і фахівців. Основним завданням соціального педагога в роботі з цією групою є формування вміння приймати ситуацію, знижувати рівень внутрішньої напруги та поступово відпускати образи, пов'язані з батьками. Важливо допомогти підліткам усвідомити, що конфлікти між дорослими не повинні переноситися на їхнє ставлення до матері чи батька, адже дитина має право на збереження емоційного зв'язку з обома батьками, навіть якщо вони проживають окремо. Поступово підліток має навчитися сприймати батьків як окремих особистостей зі своїми життєвими обставинами, не ототожнюючи їхні помилки з власною цінністю.

У практиці соціально-педагогічної роботи важливе місце посідає формування у підлітків навичок емоційного саморегулювання та конструктивного переосмислення сімейної ситуації. Іноді процес прощення є тривалим і внутрішньо складним, оскільки пов'язаний із глибокими переживаннями, однак саме він часто стає умовою психологічного полегшення та стабілізації емоційного стану. Соціальний педагог у такій ситуації виступає як посередник, який допомагає знайти безпечні способи вираження почуттів і поступового подолання внутрішнього конфлікту.

Фахівці, що працюють із підлітками з неповних сімей, відзначають ефективність використання міні-лекцій та коротких інформаційно-просвітницьких занять. Під час таких форм роботи підлітки знайомляться з поняттям життєвих криз, їхніми причинами та можливими способами подолання. Важливим є підкреслення того, що будь-яка криза є своєрідною точкою вибору, від якої залежить подальший розвиток особистості: або конструктивне зростання, або посилення деструктивних проявів.

Першочерговим етапом у роботі є формування усвідомлення проблеми та розуміння того, що наявних знань і життєвого досвіду підлітку може бути

недостатньо для повного вирішення складної ситуації. Це створює внутрішню потребу в нових моделях поведінки, знаннях і способах реагування. У процесі подолання кризових станів поступово формується досвід подолання труднощів, що сприяє становленню більш зрілої, відповідальної та психологічно стійкої особистості.

Окремо слід зазначити, що ефективними методами роботи в кризових ситуаціях є також елементи психодрами, рольових ігор та групових обговорень. Вони дозволяють підліткам безпечно «програти» складні життєві сценарії, подивитися на ситуацію з різних позицій і знайти нові варіанти поведінки.

Щодо підлітків із невротичною реакцією на розлучення, соціальному педагогу особливо важливо м'яко працювати з їхніми почуттями провини, образи та страху. У таких випадках доцільно поступово обговорювати альтернативні способи сприйняття ситуації, допомагати знижувати рівень тривожності та формувати більш реалістичне розуміння сімейних подій. Важливим є створення атмосфери довіри, у якій підліток може відкрито висловлювати свої переживання без страху осуду.

Найбільш результативним терапевтичним прийомом у соціально-педагогічній практиці вважається залучення підлітка до діяльності, спрямованої на допомогу іншим. Така форма роботи дозволяє переключити увагу з власних переживань на потреби інших людей, що поступово знижує рівень внутрішньої напруги, тривожності та самозосередженості. Важливе місце серед практичних методик займають також арттерапевтичні техніки, зокрема малювання, створення схем або письмовий опис власних проблем. Вони дають можливість опосередковано висловити емоції, які складно артикулювати вербально, і сприяють кращому усвідомленню власного стану.

Підліткам, схильним до девіантної поведінки, соціальний педагог допомагає поступово розрізнати конструктивні та деструктивні способи подолання життєвих криз. Важливо, щоб вони не лише розуміли різницю між цими шляхами, а й усвідомлено формували власну позицію щодо вибору поведінкових стратегій. Особлива увага приділяється поясненню наслідків

неконструктивних дій, які можуть поглиблювати емоційні труднощі, сприяти розвитку депресивних станів та формуванню залежностей. Зокрема, підкреслюється, що вживання психоактивних речовин є ілюзорним способом уникнення проблем, який не вирішує їх, а лише ускладнює ситуацію. Так само втеча з дому розглядається як прояв безпорадності та нездатності конструктивно реагувати на труднощі.

Окремим завданням соціального педагога є формування у підлітків розуміння необхідності збереження здорових взаємин з обома батьками після їх розлучення. Важливо пояснювати, що навіть після припинення подружніх стосунків батьки залишаються значущими фігурами в житті дитини. Налагодження неконфліктної взаємодії з кожним із них сприяє збереженню емоційної стабільності підлітка та формуванню відчуття підтримки. Такий підхід дозволяє дитині зберегти здатність любити обох батьків і відчувати їхню турботу, що є важливим ресурсом її психологічного благополуччя.

Окремої уваги потребує робота з дітьми з дистантних сімей, у яких батьки тривалий час проживають окремо або відсутні у виховному процесі через зайнятість чи інші обставини. Реакції підлітків у таких випадках можуть бути різними, зокрема деприваційними та цинічними.

Деприваційна реакція проявляється у відчутті емоційної порожнечі, браку уваги з боку значущих дорослих та потребі в постійній підтримці. Такі підлітки часто відчують самотність і шукають заміщення емоційного контакту в зовнішніх джерелах.

Цинічна реакція, у свою чергу, формується тоді, коли емоційний зв'язок із батьками підмінюється матеріальними компенсаціями. У такому випадку у свідомості підлітка закріплюється уявлення про те, що любов і турбота можуть замінюватися подарунками або грошима, що деформує систему цінностей і ускладнює формування здорових міжособистісних відносин.

Робота з підлітками з цинічною орієнтацією передбачає формування у них усвідомлення значення нематеріальних цінностей, розвиток емоційної чутливості та здатності будувати відносини, засновані на довірі, повазі й

взаєморозумінні. Для цього використовуються методи переконання, бесіди, аналіз життєвих ситуацій, а також створення ситуацій морального вибору, що дозволяють підліткам самостійно оцінювати наслідки власних рішень і поведінки.

Для неповної сім'ї, окрім труднощів адаптації до нового соціального статусу, який виникає внаслідок кризових життєвих обставин, часто додається ризик ускладнення виховного процесу та порушення гармонійних батьківсько-дитячих взаємин. Це значною мірою пов'язано зі структурною трансформацією сімейної системи, коли один із батьків бере на себе одночасно кілька функцій, що раніше розподілялися між двома дорослими. Подібні труднощі можуть посилюватися у випадках недостатньої педагогічної підготовленості батьків, їх емоційного виснаження або відсутності підтримки з боку оточення [5].

У межах комплексного підходу до формування соціальної компетентності дітей у неповних сім'ях передбачається обов'язкова робота з батьками. Вона включає низку взаємопов'язаних завдань, зокрема: аналіз і діагностику сімейних взаємин, визначення типології сім'ї та її проблемних аспектів, планування індивідуальних і групових форм взаємодії з родиною, а також системне підвищення рівня педагогічної культури самотніх батьків.

Діагностика сімейних відносин зазвичай здійснюється через спостереження за поведінкою дитини, а також у процесі індивідуальних бесід із підлітками та батьками. Це дозволяє соціальному педагогу отримати більш об'єктивне уявлення про мікроклімат у сім'ї, особливості взаємодії та наявні труднощі. На основі зібраної інформації формується індивідуальний план соціально-педагогічної роботи, який враховує специфіку конкретної життєвої ситуації.

Важливим напрямом діяльності є підвищення педагогічної компетентності самотніх батьків, що може реалізовуватися через організацію батьківських груп підтримки. Оскільки не всі батьки готові до відкритої взаємодії з фахівцями, до таких груп залучаються насамперед ті, хто виявляє добровільну готовність до співпраці. Спочатку визначаються сім'ї, які

потребують соціально-педагогічного супроводу, після чого серед них відбираються ті, хто погоджується брати участь у спільній роботі та навчанні.

У випадках, коли сімейні стосунки ускладнюються через асоціальну поведінку одного з батьків, а спроби педагогічного впливу не дають результату, соціальний педагог залучає фахівців соціальних служб для здійснення більш глибокого соціального супроводу сім'ї. Це дозволяє забезпечити комплексну підтримку та захист інтересів дитини [17].

Для батьків, які беруть участь у груповій роботі, зазвичай організовуються просвітницькі заняття у формі лекторіїв та тренінгів. Тематика таких зустрічей охоплює найважливіші аспекти сімейного виховання, зокрема: роль сім'ї у формуванні особистості дитини, чинники, що впливають на її психологічне благополуччя, особливості розуміння власної дитини, типові виховні ситуації, самооцінка батьківських компетентностей, а також способи корекції небажаної поведінки дітей. Така робота сприяє підвищенню рівня усвідомленості батьків і покращенню якості сімейного виховання.

Кожна тема батьківського лекторію, як правило, поділяється на кілька окремих занять, у межах яких поєднуються різні форми роботи: елементи дискусії, практичні діагностичні вправи, аналіз і розбір педагогічних ситуацій. Такий підхід дає змогу не лише передати теоретичні знання, а й сформувати у батьків практичні навички реагування на складні виховні випадки. Наприклад, тема «Подолання небажаної поведінки дітей» може охоплювати серію занять, присвячених детальному розгляду типових проблемних проявів у поведінці підлітків та пошуку ефективних стратегій їх корекції. Серед них можуть бути крадіжки, агресивні реакції, грубість, імпульсивність, схильність до конфліктів, брехливість, непослух, егоцентризм, а також інші форми соціально небажаної поведінки.

Окремий інтерес для батьків зазвичай становить тема «Фактори впливу на психологічне благополуччя дитини в сім'ї». У її межах розглядаються питання взаєморозуміння між батьками і дітьми, формування довіри, розвиток поваги у взаєминах, а також вплив матеріального становища сім'ї на емоційний стан

дитини. Практика соціально-педагогічної роботи показує, що значна частина батьків схильна переоцінювати роль матеріального забезпечення, вважаючи його головною умовою сімейного благополуччя. Водночас недостатньо усвідомлюється значення емоційного контакту, підтримки та психологічної близькості між членами родини. У результаті, при наявності матеріальних труднощів у дорослих нерідко виникає внутрішнє напруження, яке може проявлятися у вигляді роздратування або емоційної нестабільності, що, у свою чергу, негативно позначається на дитині [35].

Особливо це характерно для неповних сімей, зокрема розлучених або позашлюбних, де один із батьків може несвідомо переносити власні невдоволення та життєві труднощі на дитину, звинувачуючи її у складнощах особистого життя або фінансових проблемах. Подібні ситуації суттєво ускладнюють процес виховання та формування здорових сімейних взаємин.

Саме тому одним із ключових завдань соціально-педагогічної роботи є формування у батьків усвідомлення необхідності розмежування власних життєвих проблем і виховного впливу на дитину. Важливо навчати їх не переносити негативні емоції на дітей, уникати звинувачень і будувати стосунки на основі прийняття, довіри та емоційної підтримки. Додатково ефективним є розвиток навичок саморегуляції та рефлексії у батьків, що дозволяє їм більш усвідомлено підходити до виховного процесу.

Водночас слід враховувати, що зміна сімейних взаємин не може відбутися лише через вплив на батьків. У роботі соціального педагога значна увага також приділяється самим підліткам, їхньому емоційному стану та способам сприйняття життєвих ситуацій. Тому важливим напрямом є формування у дітей здатності приймати реальність, адаптуватися до змін і орієнтуватися на базові життєві цінності, такі як повага, відповідальність, внутрішня стійкість і здатність до саморозвитку.

Робота соціального педагога в цьому напрямі має будуватися з урахуванням індивідуальних реакцій підлітків на матеріальну нестабільність у

сім'ї. У науковій літературі зазвичай виокремлюють дві основні групи таких реакцій: задовільну та незадовільну.

Підлітки із задовільною реакцією, як правило, спокійно сприймають матеріальні труднощі родини, не формують із цього приводу виражених комплексів і не ототожнюють рівень добробуту із власною цінністю. Вони частіше зосереджуються на навчанні, спілкуванні та особистісному розвитку, демонструючи більш стабільну емоційну поведінку [12].

Натомість підлітки з незадовільною реакцією гостро переживають матеріальні обмеження, порівнюють свою сім'ю з іншими та можуть відчувати сором, образу або внутрішню напругу через фінансовий стан родини. Такі переживання нерідко супроводжуються формуванням комплексів, заниженої самооцінки та підвищеної вразливості до зовнішнього впливу.

У неповних сім'ях конфлікти на ґрунті матеріальних труднощів виникають значно частіше, особливо коли підліток не до кінця розуміє реальні можливості сімейного бюджету або демонструє споживацькі установки. Саме підлітки з незадовільною реакцією становлять групу підвищеного ризику щодо формування девіантної або делінквентної поведінки, тому соціально-педагогічна робота насамперед спрямовується на них.

Ключовим завданням фахівця є формування у підлітка більш зрілого розуміння життєвих пріоритетів. Йому важливо усвідомити, що складні матеріальні умови є тимчасовим етапом, який не визначає його майбутнє. Це період становлення, який потребує зусиль, відповідальності та внутрішньої стійкості. Підлітку варто допомогти зрозуміти, що саме від його особистої праці, знань і вмінь значною мірою залежатиме подальше життя, а також навчити його ощадливості та підтримки сім'ї у межах власних можливостей.

Водночас важливо підкреслювати, що матеріальне благополуччя не є єдиним показником щастя. Воно може покращувати умови життя, але не гарантує наявності таких цінностей, як здоров'я, щирі стосунки, любов, дружба, внутрішня гармонія та повага з боку інших. Такий акцент дозволяє змінити

систему ціннісних орієнтацій підлітка та зменшити його залежність від зовнішніх матеріальних факторів.

У практиці соціально-педагогічної роботи з підлітками з незадовільною реакцією ефективними є різні корекційні техніки, спрямовані на переосмислення життєвих пріоритетів. Однією з них є вправа, пов'язана з аналізом цінностей.

Техніка 1. «Цінності, які можна і не можна купити»

Підлітку пропонується розділити аркуш на дві частини. На одній стороні він записує ті речі або блага, які можна придбати за гроші (матеріальні цінності), а на іншій - ті, які не мають грошового виміру (любов, здоров'я, довіра, дружба, повага тощо). Після цього здійснюється обговорення: чи готова людина обміняти нематеріальні цінності на матеріальні, і які наслідки такого вибору можуть бути в довгостроковій перспективі.

Техніка 2. Аналіз сімейного бюджету та усвідомлення витрат

Цю вправу доцільно проводити переважно з самотніми батьками або в тих випадках, коли підліток добре орієнтується у джерелах доходів і приблизному розмірі сімейного бюджету. Методика передбачає роботу з аркушем паперу, який умовно поділяється на дві частини. У першій колонці фіксуються всі обов'язкові витрати сім'ї: оплата комунальних послуг, витрати на харчування, оплату шкільних потреб, гуртків, спортивних секцій, музичної школи та інших форм дозвілля. У другій частині записується залишок коштів, який може бути використаний на індивідуальні або додаткові потреби.

Подібна вправа сприяє формуванню у підлітка більш реалістичного уявлення про фінансовий стан родини та структуру витрат. Вона допомагає знизити рівень необґрунтованих матеріальних вимог і поступово формує відповідальне ставлення до сімейного бюджету. Усвідомлення обмеженості ресурсів сім'ї сприяє розвитку емпатії до батьків та розумінню необхідності економного використання коштів [43, 49]. У перспективі це також формує більш зрілу позицію щодо власної ролі у сім'ї та підштовхує підлітка до пошуку

конструктивних шляхів задоволення своїх потреб, зокрема через розвиток навичок самостійності та, за можливості, підробітку у старшому віці.

Після подолання кризового стану та формування первинного усвідомлення проблеми соціальний педагог переходить до наступного етапу корекційної роботи, спрямованого на підвищення рівня соціальної компетентності підлітка. Він полягає у поступовому коригуванні типових помилок у взаємодії між самотніми батьками та дітьми, а також у розвитку ключових життєвих навичок.

У межах цього етапу підлітків навчають таким умінням, як опора на власні сильні сторони, формування віри у власні можливості, постановка життєвих цілей, побудова конструктивної взаємодії з оточенням, прийняття рішень та відповідальність за власну соціальну роль.

Вміння будувати конструктивні комунікативні взаємовідносини є одним із ключових компонентів соціальної компетентності підлітка, особливо в умовах неповної сім'ї, де часто спостерігається дефіцит стабільного емоційного контакту. Соціальний педагог у цьому напрямі допомагає сформувати вміння ефективно взаємодіяти з оточенням, уникати конфліктних ситуацій та знаходити компромісні рішення у спілкуванні як з дорослими, так і з однолітками.

На початковому етапі роботи важливо навчити підлітка усвідомлювати власний стиль спілкування: як він реагує на зауваження, чи вміє слухати співрозмовника, як виражає емоції у стресових ситуаціях. Значну роль відіграє розвиток емпатії - здатності розуміти почуття інших людей, що сприяє зниженню рівня агресії та підвищенню якості міжособистісних відносин [37].

У практичній роботі можуть використовуватися тренінгові вправи, зокрема моделювання ситуацій спілкування. Підліткам пропонується розігрувати типові життєві ситуації: конфлікт із другом, непорозуміння з учителем, обговорення сімейних питань. У процесі таких вправ вони вчаться формулювати власну позицію без агресії, аргументовано висловлювати думку та поважати іншу точку зору. Додатково ефективними є вправи на активне

слухання, коли необхідно переказати зміст почутого та правильно інтерпретувати емоції співрозмовника.

Важливим є також формування навичок ненасильницького спілкування. Підлітків навчають використовувати «я-повідомлення» замість звинувачень, наприклад: «я засмучуюсь, коли мене не чують» замість «ти мене не слухаєш». Такий підхід значно знижує рівень конфліктності та сприяє більш гармонійним стосункам у сім'ї та поза нею.

Окрему увагу соціальний педагог приділяє розвитку навичок роботи в групі, оскільки колективна взаємодія є важливою складовою соціалізації. Підлітки залучаються до спільних проєктів, ігор, тренінгів, де вчаться розподіляти ролі, брати відповідальність і підтримувати один одного. Це формує відчуття приналежності та зменшує ризик соціальної ізоляції [48].

Таким чином, розвиток комунікативних умінь у підлітків з неповних сімей сприяє не лише покращенню їхніх соціальних контактів, а й загальному підвищенню впевненості у собі, формуванню зрілої особистості та здатності до конструктивного вирішення життєвих труднощів. Соціальний педагог у цьому процесі виступає не лише як наставник, а й як посередник у формуванні позитивного досвіду взаємодії з навколишнім світом.

Соціальний педагог сприяє формуванню у підлітка здатності будувати адекватні взаємини з соціальним середовищем, усвідомлювати різноманітність соціальних ролей та відповідально виконувати їх відповідно до ситуації. Важливим є також розвиток соціальної гнучкості, вміння адаптуватися до нових умов спілкування та конструктивно взаємодіяти з різними категоріями людей [44].

Розвитку комунікативних навичок у підлітків сприяє використання спеціальних соціально-педагогічних технік, які моделюють життєві ситуації та дозволяють відпрацьовувати різні варіанти поведінки.

Техніка 1. Уявна ситуація: ви придбали квиток на потяг за маршрутом Львів – Суми, подорож триває 24 години. У вас немає бажання спати, книги для читання також відсутні, тому увага зосереджується на попутниках у купе. Серед

них можуть бути: літня жінка, молода дівчина або юнак, жінка середнього віку, яка постійно читає тощо. Завдання полягає в тому, щоб ініціювати розмову з кожним із цих пасажирів, враховуючи їхній вік, можливі інтереси та особливості поведінки. Така вправа формує вміння підбирати індивідуальний підхід до співрозмовника.

Техніка 2. Один із учасників виходить із приміщення на короткий час (приблизно 10 секунд). У цей момент група поділяється на дві підгрупи: одна демонструє доброзичливе ставлення до відсутнього учасника, інша — нейтральність або приховану неприязнь. Після повернення учасник має спробувати визначити характер ставлення групи, орієнтуючись на невербальні сигнали (міміку, жести, позу). Вправа розвиває спостережливість і вміння «читати» невербальну комунікацію.

Техніка 3. Моделюється ситуація, коли підліток зустрічає знайомого, який не є близькою людиною, але має бажання поспілкуватися, тоді як у самого підлітка обмежений час. Учасники пропонують різні способи коректного завершення або обмеження розмови, не образивши співрозмовника. Дана вправа навчає ввічливо відмовляти та встановлювати особисті межі.

Техніка 4. Учасники групи домовляються максимально щиро відповідати на поставлені запитання один одного. Це створює умови для розвитку довіри, відкритості та вміння висловлювати власну думку без страху осуду. Водночас підлітки вчаться коректно відмовляти або говорити «ні», коли це необхідно, що є важливою складовою особистісної зрілості.

Вміння вирішувати проблеми та приймати рішення є одним із ключових напрямів соціально-педагогічної роботи з підлітками. Соціальний педагог формує у них розуміння того, що життєві труднощі необхідно вирішувати поступово, не уникаючи їх і не відкладаючи на невизначений час, адже накопичені проблеми лише ускладнюють подальше життя.

Важливим етапом є навчання підлітків розрізняти, що саме є реальною проблемою, а що - лише емоційним перебільшенням або тимчасовою труднощами. Окремо акцентується увага на розмежуванні ситуацій: ті, які

можна змінити власними зусиллями, і ті, які не залежать від особистості та потребують прийняття.

Підліток має засвоїти, що правильне визначення суті проблеми є першим кроком до її подолання. Формування навичок аналізу ситуації, оцінки можливих варіантів дій та відповідальності за свій вибір сприяє розвитку самостійності та життєвої компетентності. Крім того, поступове накопичення позитивного досвіду прийняття рішень підвищує впевненість у власних силах і знижує рівень тривожності в складних ситуаціях [33].

Не варто уникати прийняття рішень, навіть якщо вони виявляються помилковими. Кожна помилка є важливим життєвим досвідом, який формує здатність до подальшого більш усвідомленого вибору. Людина навчається через власні дії, і саме активна життєва позиція сприяє особистісному розвитку. У цьому контексті справедливим є твердження, що помиляється лише той, хто не намагається діяти.

Ефективною у роботі з підлітками є спеціальна вправа — техніка розв'язання актуальних проблем, яка спрямована на розвиток образного мислення, усвідомлення внутрішніх переживань та пошук конструктивних рішень.

Хід вправи передбачає такі етапи:

а) необхідно уявно створити візуальний образ проблеми або ситуації нерозуміння (у стосунках з батьками, однолітками чи вчителями);

б) далі слід підібрати образ розуміння з тієї ж сфери життя (наприклад, якщо це міжособистісні відносини - відповідно образ гармонійної взаємодії; якщо емоційна сфера - образ внутрішнього спокою та рівноваги);

в) після цього підбирається ще один образ розуміння, але вже з іншої життєвої сфери, що дозволяє розширити сприйняття проблеми та побачити альтернативні варіанти її вирішення;

г) у завершальному етапі пропонується уявно розмістити великий образ проблеми на задньому плані, а два менші образи розуміння - на передньому плані зліва та справа. Вони частково накладаються на центральний образ, але не

знищують його повністю, що символізує поступове витіснення негативного стану позитивними установками та варіантами вирішення ситуації.

Таким чином, використання подібних технік сприяє розвитку у підлітків здатності до рефлексії, емоційного самоконтролю та пошуку конструктивних способів подолання життєвих труднощів. Вони допомагають краще усвідомлювати власні переживання та поступово формують навички психологічної стійкості.

Отже, наведені методики та вправи, запропоновані дослідницею М. Докторович [9], є важливим інструментом у діяльності соціального педагога, практичного психолога та класного керівника. Їх застосування значно підвищує ефективність роботи з дітьми з неповних сімей, сприяє подоланню кризових станів, конфліктних ситуацій та труднощів у спілкуванні з оточенням. Крім того, такі методи допомагають формувати у підлітків життєстійкість, відповідальність і більш зріле ставлення до власного життя.

2.4. Дослідження потреб дитини та неповної сім'ї: організація, методика та аналіз результатів

У межах виконання дослідження було здійснено емпіричне вивчення проблематики надання соціально-педагогічної допомоги кризовим сім'ям. Основна мета роботи полягала у виявленні труднощів, з якими стикаються соціальні педагоги та батьки у процесі взаємодії під час подолання сімейних криз, а також у визначенні рівня поінформованості батьків щодо можливостей отримання соціальної підтримки. Окрему увагу було приділено аналізу обізнаності дітей стосовно їхніх прав, соціальних гарантій і доступних форм допомоги.

Емпіричне дослідження проводилося на базі закладів загальної середньої освіти міста Самбора Львівської області, зокрема: Самбірської гімназії №1 ім. Т. Г. Шевченка, Самбірської гімназії №4 та Самбірської гімназії №7. Такий вибір закладів дозволив отримати більш репрезентативні дані, що відображають особливості функціонування сімей у різних соціально-освітніх середовищах.

До основних завдань дослідження було віднесено:

аналіз базових характеристик кризових сімей, зокрема сімейного стану, складу родини, рівня освіти батьків, їхнього працевлаштування, а також матеріального забезпечення;

визначення рівня інформованості батьків і дітей щодо державних та недержавних інституцій, які надають соціальну підтримку у випадку кризових ситуацій;

виявлення основних причин, що перешкоджають зверненню сімей за професійною допомогою;

оцінку рівня професійної підготовки соціальних педагогів і ступеня їх залучення до роботи з кризовими сім'ями;

емпіричне дослідження ключових труднощів, які виникають у процесі надання соціально-педагогічної допомоги даній категорії сімей.

У ролі респондентів виступали представники кризових сімей, учні закладів загальної середньої освіти, а також соціальні педагоги та працівники соціальних служб Самбірського району Львівської області. Такий підхід дозволив комплексно розглянути проблему з різних точок зору та отримати більш об'єктивні результати дослідження.

З метою збору емпіричних даних було використано метод анкетування. Опитування проводилося серед батьків, дітей та соціальних педагогів, що дало змогу зіставити їхні відповіді та виявити можливі розбіжності у сприйнятті проблем кризових сімей. Для цього були розроблені спеціальні анкети: для дітей (додаток А), для батьків (додаток Б) та для соціальних педагогів (додаток В).

Додатково слід зазначити, що використання різних категорій респондентів дало змогу не лише описати ситуацію, а й виявити приховані проблеми взаємодії між сім'єю, школою та соціальними службами, що є важливим для подальшого удосконалення системи соціально-педагогічної підтримки.

Для реалізації поставлених у дослідженні завдань в анкетах було використано комплекс різнотипних запитань. Зокрема, застосовувалися закриті

запитання, які передбачали вибір респондентом одного або кількох запропонованих варіантів відповіді, відкриті запитання, що дозволяли висловлювати власну думку у довільній формі, а також окремий блок питань, спрямований на виявлення біографічних характеристик (вік, стать, сімейний стан, рівень освіти тощо) і рівня обізнаності щодо прав дітей та можливостей отримання соціальної допомоги у кризових ситуаціях.

Перед початком анкетування кожному респонденту було роз'яснено мету, завдання та процедуру проведення дослідження. Окремо наголошувалося на добровільності участі, після чого отримувалася усвідомлена згода учасників. Такий підхід забезпечив етичність дослідження та підвищив достовірність отриманих результатів.

Загальна вибірка дослідження становила 41 особу, до якої увійшли: 25 дітей віком від 8 до 16 років, 10 батьків віком від 23 до 56 років та 6 соціальних педагогів. Такий склад респондентів дозволив отримати інформацію з різних соціальних позицій та порівняти бачення проблеми кризових сімей у дітей, батьків і фахівців соціальної сфери.

З метою аналізу потреб дітей були визначені такі основні показники: вік і стать дитини, склад сім'ї, у якій вона проживає, характер взаємин із батьками, рівень поінформованості щодо власних прав, обізнаність про організації, куди можна звернутися по допомогу, наявність випадків втечі з дому, тривалість перебування на вулиці, регулярність відвідування школи, наявність конфліктних ситуацій у сім'ї та соціальному середовищі, особливості проведення вільного часу, коло друзів, а також умови, які дитина вважає необхідними для комфортного та безпечного проживання в сім'ї.

Показники оцінки потреб батьків включали такі групи характеристик: соціально-демографічні дані (вік, стать, рівень освіти, сімейний стан, тривалість подружнього життя); кількість дітей у сім'ї; характер взаємин із дітьми та основні проблеми у вихованні; досвід звернення по соціальну або психологічну допомогу та відповідні установи; наявність залежностей у членів сім'ї (алкоголь, тютюнопаління, наркотичні речовини); рівень зайнятості та

працевлаштування членів родини; обізнаність щодо того, де та як діти проводять свій вільний час.

У свою чергу, для соціальних педагогів були визначені окремі критерії оцінки, що дозволили проаналізувати їхню професійну діяльність у роботі з кризовими сім'ями. Серед них: рівень освітньої підготовки та професійної спеціалізації соціальних працівників; канали отримання інформації про кризові сім'ї; частота звернень кризових сімей за допомогою; найпоширеніші причини виникнення кризових ситуацій у сім'ях; рівень обізнаності дітей та батьків щодо своїх прав і можливостей соціального захисту.

Такий комплексний підхід до формування інструментарію дослідження дав змогу всебічно проаналізувати ситуацію у кризових сім'ях та визначити основні проблемні аспекти їх функціонування з різних позицій.

У ході проведеного анкетування було встановлено, що серед опитаних дітей переважають дівчата - їх кількість становить 55%, тоді як хлопців було 45%. Вік респондентів коливався від 8 до 16 років, що дозволило охопити різні етапи дитячого та підліткового розвитку. Аналіз сімейного стану показав, що лише 16% дітей виховуються у повних сім'ях. Найбільша кількість респондентів проживає лише з матір'ю - 55%. Разом із батьком проживає лише 1% дітей, а 15% опитаних мешкають у сім'ях, де є вітчим. Крім того, 18% респондентів зазначили, що виховуються у багатодітних родинах. Такі результати свідчать про значне поширення різних типів неповних сімей та підтверджують актуальність проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Під час дослідження також було з'ясовано рівень обізнаності дітей щодо установ та організацій, куди можна звернутися за допомогою у кризових ситуаціях. Більшість дітей називали переважно благодійні організації, що свідчить про недостатній рівень поінформованості щодо діяльності державних соціальних служб, центрів підтримки сім'ї та служб у справах дітей. Це може ускладнювати своєчасне отримання необхідної психологічної, соціальної чи правової допомоги.

Результати опитування показали також наявність проблем, пов'язаних із емоційним станом та поведінкою дітей. Зокрема, 8 опитаних дітей зазначили, що ніколи не залишали домівку без дозволу дорослих. Водночас 20 респондентів повідомили, що хоча б один раз тікали з дому, а ще 7 дітей зізналися, що іноді залишали місце проживання на кілька днів. Подібні показники є тривожними, оскільки свідчать про існування внутрішньо-сімейних конфліктів, психологічного дискомфорту, недостатнього рівня довіри між батьками та дітьми або відсутності належної емоційної підтримки в родині.

Отримані результати дозволяють зробити висновок, що значна частина дітей із кризових та неповних сімей потребує підвищеної уваги з боку соціальних педагогів, психологів, учителів та інших фахівців. Особливо важливим є створення умов для формування у дітей почуття безпеки, довіри до дорослих, розвитку навичок конструктивного спілкування та подолання складних життєвих ситуацій. Також доцільно посилювати інформаційно-просвітницьку роботу щодо прав дітей та можливостей отримання соціальної допомоги.

Рис.1

Результати опитування дітей засвідчили, що значна частина з них проводить багато часу поза домом, переважно на вулиці, а також не завжди

систематично відвідує школу. Подібна ситуація може свідчити про недостатній контроль з боку дорослих, складний психологічний клімат у сім'ї або відсутність належної уваги до потреб дитини. Тривале перебування дітей на вулиці нерідко підвищує ризик негативного впливу оточення, формування девіантної поведінки та виникнення труднощів у навчанні й соціалізації.

У процесі дослідження було також проаналізовано соціально-демографічні характеристики батьків. Зокрема, враховувалися такі показники, як вік, стать, рівень освіти, сімейний стан та тривалість подружнього життя. Було встановлено, що серед опитаних жінок наймолодшій респондентці виповнилося 22 роки, а найстаршій - 39 рік. Серед чоловіків вікова категорія коливалася від 28 до 56 років. Отримані дані свідчать про те, що проблеми кризових та неповних сімей стосуються різних вікових груп населення.

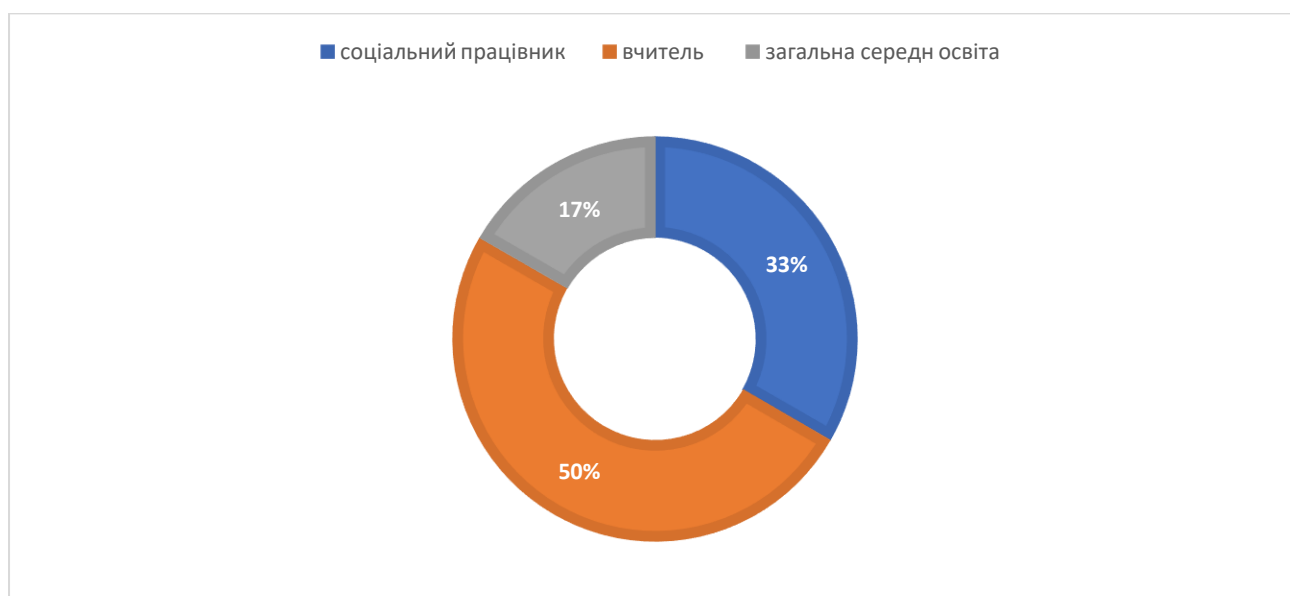
Окрему увагу було приділено аналізу освітнього рівня батьків. Дослідження показало, що серед матерів 4 із 10 мають базову або повну вищу освіту. Серед чоловіків такий показник є нижчим - лише 2 із 10 респондентів здобули вищу освіту. Водночас 4 жінки та 3 чоловіки мають лише базову середню освіту. Інші опитані зазначили, що здобули середню спеціальну або технічну освіту. Такі результати дають підстави стверджувати, що рівень освіти батьків може впливати на їхню педагогічну компетентність, здатність ефективно розв'язувати сімейні труднощі та забезпечувати належні умови для розвитку дитини.

Дослідження сфери працевлаштування показало, що 30% опитаних батьків на момент проведення анкетування не мали роботи. Більшість респондентів - 54% - працюють на робітничих або тимчасових посадах, які часто характеризуються нестабільним доходом та важкими умовами праці. Лише 16% опитаних займають керівні посади. Це свідчить про наявність у значної частини сімей матеріальних труднощів, що можуть негативно позначатися на психологічному стані батьків та дітей, а також створювати додаткові труднощі у виховному процесі.

У межах емпіричного дослідження було проведено також опитування соціальних педагогів. Аналіз результатів показав, що серед шести опитаних фахівців лише двоє мають спеціалізацію соціального працівника або соціального педагога. Троє респондентів є педагогами інших спеціальностей, а ще одна особа має лише повну загальну середню освіту. Отримані результати свідчать про проблему недостатньої професійної підготовки фахівців, які працюють із кризовими та неповними сім'ями. Це може ускладнювати процес надання якісної соціально-педагогічної допомоги, а також впливати на ефективність підтримки дітей і батьків у складних життєвих обставинах.

На рис. 2 представлено рівень освіти соціальних працівників та соціальних педагогів, які здійснюють професійну діяльність у сфері підтримки сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах. Проведене дослідження також показало, що більшість кризових родин досить рідко самостійно звертаються по соціальну чи психологічну допомогу. Це пояснюється тим, що значна частина таких сімей не визнає наявності власних труднощів і проблемних ситуацій.

Рис 2.

Натомість відповідальність за сімейні негаразди нерідко переноситься на дітей, що негативно впливає на їхній емоційний стан, поведінку та процес соціалізації.

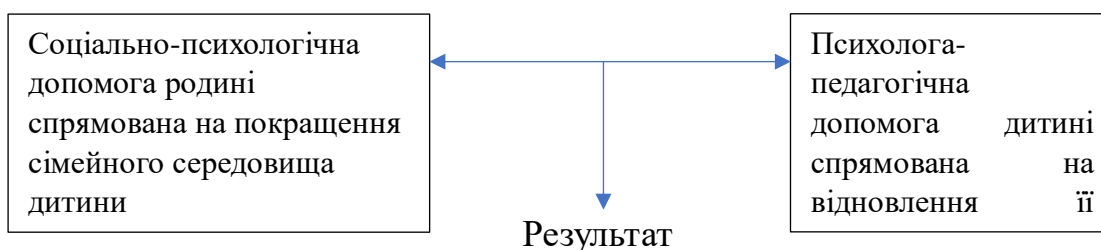
У більшості випадків інформація про кризові сім'ї надходить не безпосередньо від батьків, а від дітей, які тривалий час перебувають на вулиці, демонструють ознаки соціальної занедбаності або потребують захисту. Також важливу роль у виявленні таких родин відіграють Служби у справах дітей, заклади освіти, соціальні служби та правоохоронні органи. Саме міжвідомча співпраця дозволяє своєчасно реагувати на проблеми сім'ї та запобігати погіршенню становища дитини.

Модель соціально-психолого-педагогічної допомоги кризовим сім'ям передбачає комплексний підхід до вирішення проблем родини та охоплює декілька взаємопов'язаних напрямів діяльності. Одним із основних компонентів є соціально-психологічна допомога сім'ї, яка спрямована на реабілітацію зовнішнього простору дитини, тобто покращення сімейного середовища, умов проживання, взаємин між членами родини та відновлення позитивного психологічного клімату в сім'ї. У межах такої роботи соціальні працівники допомагають батькам усвідомити власну відповідальність за виховання дітей, формують навички ефективного спілкування та сприяють подоланню конфліктів.

Не менш важливим елементом є педагогічна допомога дитині, що передбачає реабілітацію її внутрішнього простору. Йдеться про безпосередню індивідуальну та групову роботу з дитиною, спрямовану на стабілізацію емоційного стану, розвиток комунікативних навичок, підвищення самооцінки та подолання психологічних травм. Психолого-педагогічний супровід також включає корекційно-розвивальну діяльність, підтримку у навчанні та створення умов для повноцінної соціальної адаптації дитини у суспільстві [53].

Модель соціально-психолого-педагогічної допомоги кризовим сім'ям

Принцип системності

Соціальний педагог має розуміти, що формування особистості підлітка не повинно відбуватися під протилежними впливами школи та родини. Важливо забезпечити тісну співпрацю, взаєморозуміння та узгоджені дії між батьками і педагогами для ефективного вирішення труднощів, які виникають у процесі виховання дитини.

До подолання кризових ситуацій у неповних сім'ях необхідно залучати не лише соціального педагога, а й усіх дорослих, які беруть участь у житті підлітка. Це можуть бути класний керівник, учителі, вихователі, керівники гуртків і спортивних секцій, а також рідні чи близькі люди, яким дитина довіряє, яких поважає та до думки яких прислухається.

ВИСНОВКИ

У бакалаврській роботі здійснено теоретичне та практичне дослідження особливостей соціально-педагогічної роботи з неповною сім'єю. Актуальність обраної теми зумовлена зростанням кількості неповних сімей у сучасному українському суспільстві, ускладненням соціально-економічних умов життя населення, а також необхідністю забезпечення належної підтримки дітей, які виховуються в умовах відсутності одного з батьків.

У процесі дослідження проаналізовано наукові підходи до трактування поняття «неповна сім'я» та визначено її соціально-педагогічні особливості. Встановлено, що неповна сім'я є специфічним типом сімейної структури, у якій виховання дитини здійснюється одним із батьків, що значною мірою впливає на умови соціалізації, емоційний стан та особистісний розвиток дитини. Основними причинами виникнення неповних сімей визначено розірвання шлюбу, смерть одного з батьків, народження дитини поза шлюбом, трудову міграцію та інші складні життєві обставини.

У роботі з'ясовано, що функціонування неповної сім'ї нерідко супроводжується матеріальними труднощами, психологічною напругою, дефіцитом емоційної підтримки та складнощами у вихованні дітей. Особливо вразливою категорією є підлітки, оскільки саме в цей віковий період активно формується система цінностей, самооцінка, навички соціальної взаємодії та життєва позиція особистості. Нестача уваги, конфліктність у сім'ї, соціальна ізоляція чи нестабільний емоційний клімат можуть негативно позначатися на процесі соціалізації підлітка.

Доведено, що важливу роль у подоланні зазначених проблем відіграє соціально-педагогічна робота, спрямована на підтримку як дитини, так і сім'ї загалом. У роботі охарактеризовано основні напрями діяльності соціального педагога, серед яких: соціально-педагогічний супровід сім'ї, консультативна допомога, профілактична та корекційна робота, розвиток комунікативних умінь підлітків, формування адекватної самооцінки, підтримка емоційної стабільності та сприяння успішній соціальній адаптації.

Практична частина дослідження була проведена на базі закладів загальної середньої освіти міста Самбора Львівської області. Респондентами дослідження стали представники неповних сімей, учні закладів освіти, соціальні педагоги та працівники соціальних служб Самбірського району. У ході емпіричного дослідження було виявлено, що діти з неповних сімей потребують підвищеної психологічної підтримки, стабільного емоційного контакту з дорослими, розвитку соціальної компетентності та створення сприятливого соціального середовища для повноцінного особистісного розвитку.

Результати дослідження підтвердили, що ефективність соціально-педагогічної роботи значною мірою залежить від комплексності підходу, співпраці закладу освіти із сім'єю та соціальними службами, а також від професійної компетентності соціального педагога. Важливими умовами успішної роботи є дотримання принципів гуманізму, толерантності, конфіденційності, індивідуального підходу та партнерської взаємодії з усіма учасниками освітнього й виховного процесу.

Отже, соціально-педагогічна робота з неповною сім'єю є важливим напрямом професійної діяльності соціального педагога та потребує системного, комплексного й особистісно орієнтованого підходу. Її основною метою є створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дитини, формування її соціальної компетентності, підтримки позитивного сімейного мікроклімату та успішної інтеграції особистості у суспільство.

Список використаних джерел

1. Бліхар, М., Субашкевич, І. Специфіка соціалізації дітей у повних та неповних сім'ях. *Socio-Economic Relations in the Digital Society*, 2024. 3(53), 111-120. <https://doi.org/10.55643/ser.3.53.2024.570>
2. Бевз Г. М. Соціальна робота з різними типами сімей : навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 312 с.
3. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 134 с.
4. Бондарчук О. Психологічна допомога особистості в умовах соціальних змін : навчальний посібник. Київ : Інтерсервіс, 2020. 172 с.
5. Бричка Т. Особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми з неповних сімей. Педагогіка : зб. наук. пр. : матеріали 7 Міжнар. наук.-практ. конф. науковців, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми соціальної педагогіки, початкової та дошкільної освіти», 18–19 трав. 2016 р. / М-во освіти і науки України, Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі України, Пед. ін-т ; за ред. П. Гусака, Н. Корпач. Луцьк, 2016. С. 44–49.
6. Бугайова Н. Соціально-педагогічна підтримка дітей та молоді в умовах сучасного суспільства. *Молодий вчений*. 2019. № 10(74). С. 118–122.
7. Вакуленко О. В. Соціально-педагогічна підтримка дітей та сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2021. № 2(7). С. 45–53.
8. Гаврикова О. А. Дослідження особистісних проблем дітей з неповних сімей [Електронний ресурс]. *Актуальні питання сучасної психології* : зб. наук. пр. / [за ред. С. Б. Кузікової, І. М. Щербакової]. Суми, 2015. Т. 2. С. 196–199. https://library.sspu.edu.ua/wpcontent/uploads/2018/04/Aktualny_pitannya_suc.psihologii_2_2015.pdf#page=205
9. Докторович М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю у сучасному суспільстві. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2018. № 2. С. 45–52.

10. Дубовик С. Г. Особливості соціалізації підлітків із неповних сімей. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2022. Вип. 2. С. 41–46.

11. Дудар Х. І. Особливості гендерної соціалізації дітей з неповних сімей [Електронний ресурс]: зб. ст. здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня за матеріалами студент. наук.- практ. круглого столу (Тернопіль, 3 груд. 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 49–53.

<http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/28573>

12. Зарицька В. В., Козаченко Д. С. Вплив неповної сім'ї на психологічний розвиток сучасних підлітків. Journal of Psychology Research. 2024. № 30(13). С. 51–59. <https://doi.org/10.15421/103004>

13. Капська А. Соціальна робота : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 488 с.

14. Каськов І., Хуртенко О. Психологічний феномен тривожних переживань молодших школярів із неповних сімей. Вісник Національного університету оборони України. 2020. Вип. 53(3). С. 77–83.

DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2019-53-3-77-83>

15. Коломоєць І. А. Особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми з неповних сімей : бакалаврська робота / науковий керівник – асистент кафедри І. О. Лисоконь. Кривий Ріг : КДПУ, 2023. 51 с.

16. Комплієнко І. Неповна сім'я як чинник вживання старшокласниками психоактивних речовин. Проблеми сучасної психології. 2020. № 49. С. 177–201. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2020-49.177-201>

17. Конончук А. Неповна батьківська сім'я як об'єкт соціально-педагогічної роботи. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2014. № 3. С. 50–56.

18. Ковальчук А. Психологічні умови формування особистості дитини в неповній сім'ї [Електронний ресурс]. Наукові перспективи. 2021. Вип. 5. С. 400–406. <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/266/268>

19. Кузнецов М. А., Маннапова К. Р. Життєстійкість підлітків із неповних сімей. Харків : Діса плюс, 2016. 258 с.

20. Лакуста Т. Д. Причини появи неповних сімей в сучасному суспільстві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2011. № 22. С. 89–90.

21. Łemko H. Specyfika rozwoju i zachowania dzieci z różnych typów rodzin niepełnych. Zbiór prac naukowych Przykarpackiego Uniwersytetu Narodowego im. W. Stefanyka. 2019. № 16. С. 166–174.

<http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/1095/1/25.pdf>

22. Максимович О. Особливості соціалізації підлітків у сучасному інформаційному просторі. Педагогічний альманах. 2021. № 49. С. 83–89.

23. Маннапова К. Р. Неповна сім'я як чинник, що впливає на формування життєздатності. Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія». 2011. № 959(46). С. 105–108.

24. Медіна Т. Молода сім'я як об'єкт соціальної політики держави. Соціальна політика і соціальна робота. 2020. № 1. С. 13–25.

25. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Київ : Слово, 2019. 352 с.

26. Немоловська Л. І. Проблемні сім'ї: на шляху подолання соціального сирітства. Соціальна робота в Україні. 2021. № 1. С. 77–91.

27. Пастошук Г. Д. Життєдіяльність неповних сімей як психологічна проблема [Електронний ресурс]. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Херсон, 2018. Вип. 3(2). С. 85–91.
[http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2018_3\(2\)_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2018_3(2)_17)

28. Поліщук В. А. Соціально-педагогічні технології роботи з сім'єю та дітьми : навчально-методичний посібник. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. 214 с.

29. Повалій Л. Соціальна педагогіка : підручник. Київ : Академвидав, 2019. 344 с.

30. Постоной В. Теоретичні засади соціалізації особистості в сучасних умовах. Інноваційна педагогіка. 2020. Вип. 22. Т. 2. С. 56–60.
31. Проблемні сім'ї: діти і батьки (в рамках проекту UNICEF в Україні). К., 2018. 137 с.
32. Проблемні сім'ї. URL: <https://changeonlife.ua/news/problemi-v-stosunkah-batkiv-zavzhdi-vplivayut-na>
33. Поліщук В. А. Соціально-педагогічні технології роботи з сім'єю. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2021. 214 с.
34. Про становище сімей в Україні (доповідь). Держкомітет у справах сім'ї та молоді. Український інститут соціальних досліджень. К., 2019. 229 с.
35. Психологічні особливості дітей в умовах неповної сім'ї [Електронний ресурс] : наук.- допом. бібліогр. список літ. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. Луцьк, 2023.
36. Рень Л. В., Хорт К. Г. Особливості соціалізації дітей, які виховуються в неповних сім'ях [Електронний ресурс]. Тринадцяті Сіверянські соціально-психологічні читання : матеріали Міжнар. наук. онлайн-конф. (25 листоп. 2022 р., м. Чернігів) / за наук. ред. Л. М. Завацької. Чернігів, 2023. Т. 2. С. 152–155. <https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/8756>
37. Савченко С. В., Караман О. Л. Соціалізація особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства. Освіта та педагогічна наука. 2019. № 2(171). С. 60–68.
38. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с. URL: <https://cutt.ly/YMIFAx7>
39. Сербалюк Ю., Співак В. Вплив неповної сім'ї на розвиток особистості підлітка. Проблеми сучасної психології. 2019. Вип. 4. С. 361–369. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2009-4.%p>
40. Сидоренко Ю. І. Аналіз результатів експериментальної роботи з формування гармонійних взаємин батьків і підлітків в умовах неповної сім'ї. Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». 2012. Вип. 21. С. 76–83.

41. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. І. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2018. 855 с.
42. Сімейний Кодекс України. URL:
https://ips.ligazakon.net/document/view/T022947?an=821327&ed=2024_11_20
43. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології. К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.
44. Соціальні служби-родині: розвиток нових підходів в Україні. К., 2022. 178 с.
45. Струтинська Т. Р. Підготовка майбутніх педагогів до виховної взаємодії з батьком дітей із неповних сімей у підвищенні його психолого-педагогічної культури. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2016. № 1. С. 224–230.
46. Subashkevich I. R. Społeczno-psychologiczne cechy relacji dziecko-rodzic. Nawyk Czasopismo naukowe z zakresu socjologii i psychologii. 2021. № 23. С. 213–216. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.23.37>
47. Суятинова К. Особливості впливу неповної сім'ї на соціалізацію дитини дошкільного. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2013. № 47. С. 194–199.
48. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посібник. К., 2020. 372 с.
49. Харченко С. Я. Соціально-педагогічна робота з сім'ями різних типів. Київ : Університет «Україна», 2019. 276 с.
50. Хоржевська І. М., Погорелова А. Ю. Особливості емоційного стану дитини з неповної сім'ї [Електронний ресурс]. Габітус. 2021. Вип. 32. С. 125–128. http://nbuv.gov.ua/UJRN/habit_2021_32_23
51. Чернета С. Ю. Соціально-психологічні особливості дітей із неповних сімей. Молодий вчений. 2021. № 5(93). С. 210–214.
52. Шкробут М. Неповні сім'ї [Електронний ресурс]. Українська асоціація християнської психології : сайт. – Режим доступу: http://christian-psychology.org.ua/zhuttya_v_podruzhzhi/lubov-vpodruzhzh/1229-nepovn-smyi.html

53. Юрченко І. Основні психолого-педагогічні особливості неповних сімей в сучасній Україні [Електронний ресурс]. Педагогічні науки : зб. наук. пр. / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2016. Вип. 65. С. 57–64.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/pena_2016_65_11

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для дітей

Вкажіть, будь ласка, Ваш:

- ✓ вік
- ✓ стать

Перелічіть членів родини, які проживають разом із Вами.

Опишіть характер Ваших стосунків із батьками (підкресліть відповідний варіант):

- Близькі (я ділюся з батьками всім, що мене турбує)
- Взаєморозуміння (розповідаю не все, але впевнений(а), що мене підтримають у разі потреби)
- Періодично виникають конфлікти
- Часті конфлікти
- Відсторонені стосунки (звертаюся до батьків лише за потреби або під тиском дорослих)
- Співіснуємо без тісного спілкування
- Я сам(а) дбаю про батьків (заробляю гроші на їжу, одяг тощо)
- Взагалі не спілкуюся

Які права дитини Вам відомі?

Чи знаєте Ви організації, до яких можна звернутися по допомогу у разі потреби? (зазначте)

- Так
- Ні

Якщо так, назвіть їх.

Чи доводилося Вам тікати з дому? Якщо так, вкажіть причину:

- Так
- Ні

Скільки часу Ви щодня проводите на вулиці? (підкресліть варіант)

- Менше 2 годин на день
- До 4 годин на день
- 6 годин і більше

Чи відвідуєте Ви школу на регулярній основі?

- Так
- Ні

Чи виникають у Вас конфліктні ситуації? (підкресліть відповідь)

- Конфліктів немає

- Є конфлікти з родичами
- Є конфлікти у школі
- Конфлікти виникають як у школі, так і з родичами

Як Ви зазвичай проводите свій вільний час?

Чи маєте Ви коло друзів?

- Так
- Ні

Які, на Вашу думку, умови необхідні для комфортного та безпечного життя дитини вдома?

Анкета для батьків

Ваш вік

Стать (оберіть потрібне):

- чоловіча
- жіноча

Рівень освіти

Сімейний стан (підкресліть відповідь):

- перебуваю у шлюбі
- цивільний шлюб
- не перебуваю у шлюбі

Тривалість подружнього життя (для осіб, які перебувають у шлюбі)

Кількість дітей у сім'ї

Чи викликають у Вас занепокоєння стосунки з дітьми?

Що саме найбільше Вас турбує у взаєминах із дітьми?

Як Ви вважаєте, що стало причиною виникнення цих труднощів?

Чи зверталися Ви за допомогою для вирішення сімейних проблем?

Чи відчуваєте Ви потребу у підтримці фахівців? Якщо так, яких саме?

Чи відомі Вам установи чи організації, до яких можна звернутися по допомогу у разі необхідності?

Чи є у Вашій родині особи, які мають залежність від алкоголю, тютюну або наркотичних речовин?

Скільки дорослих членів Вашої сім'ї офіційно працевлаштовані?

Як Ви оцінюєте матеріальний стан своєї сім'ї:

- забезпечена
- малозабезпечена
- перебуває у складному фінансовому становищі

Чи контролюєте Ви, де, з ким і як Ваші діти проводять свій вільний час?

Анкета для соціальних працівників (соціальних педагогів)

Профіль (спеціальність) отриманої освіти

Яким чином Ви зазвичай отримуєте інформацію про кризовий стан сім'ї?

Як часто сім'ї, що перебувають у кризі, самостійно звертаються по допомогу?

Які, на Вашу думку, причини сімейної кризи трапляються найчастіше?

Чи обізнані діти та батьки зі своїми правами?

- діти
- батьки

Скількох фахівців зазвичай залучають до роботи з кризовими сім'ями?

Які труднощі або перешкоди найчастіше виникають у процесі надання допомоги таким сім'ям?